

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” din IAŞI

FACULTATEA DE ISTORIE

ȘCOALA DOCTORALĂ

Doctorat:

Doctorat în *Ştiinţe umaniste. Istorie* la Școala Doctorală de Istorie, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi

Rezumatul tezei de doctorat

SITUL DE LA GLASTONBURY:

SURSE LITERARE ȘI INVESTIGAȚII ARHEOLOGICE

PRIVITOARE LA PRIMUL COMPLEX CREȘTIN DIN BRITANNIA

Doctoranda: Federica CALABRESE

Îndrumător:

Prof. univ. dr. Nelu ZUGRAVU, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din
Iaşi

IAŞI, 2021

Cuprins

ABREVIERI

INTRODUCERE

CAPITOLUL I Situl de la Glastonbury: clădiri și locuri de cult

- I.1: Colina Tor
- I.2: Chalice Hill și Wearyall Hill
- I.3: Chalice Well
- I.4: Abația
- I.5: Biserica Sfântul Ioan Botezătorul

CAPITOLUL II Principalele faze ale complexului creștin

- II.1: Procesul de creștinare: chestiuni metodologice
- II.2: Cazul Britanniei
- II.3: Glastonbury și sosirea cuvântului creștin
- II.4: Conflictul între dieceze
- II.5: William of Malmesbury și construirea legendei fondării
- II.6: Redactarea privilegiilor false

CAPITOLUL III Cultul Sfintei Maria

- III.1: Prima răspândire a cultului marian: origine și decadentă
- III.2: Reluarea și dezvoltarea cultului

CAPITOLUL IV Culte creștine între abație și dealul Tor: de la Sfântul Patrick la Sfântul Arhanghel Mihail

- IV.1: Începutul și răspândirea cultului Sfântului Patrick
- IV.2: Tradiții culturale și pelerinaje

IV.3: Sfântul Mihail de pe Tor: cult și forme de devoțiuțe

CAPITOLUL V Venerarea lui Arthur: figură regală sau sfânt creștin?

V.1: Surse istorice și legende

V.2: Arthur rege

V.3: Arthur sfânt

CAPITOLUL VI Cultul lui Iosif din Arimateea

VI.1: Geoffrey of Monmouth și revizuirea legendei fondării: introducerea lui Iosif din Arimateea

VI.2: Dovezi ale lui Iosif din Arimateea în *Old Church*

VI.3: Tradițiile hagiografice

CAPITOLUL VII Mărturiile arheologice

VII.1: Istorul săpăturilor

VII.2: Preistoria

VII.3: Epoca celților

VII.4: Epoca romană

VII.5: Antichitatea târzie

VII.6: Epoca Medievală

VII.7: Pentru un bilanț al cercetărilor

CONCLUZII

APPENDICE

BIBLIOGRAFIE

Abbrevieri

<i>ASC</i>	<i>The Anglo-Saxon Chronicle</i> . A revised translation edited by D. Whitelock, D. C. Douglas, S. I. Tucker, London, 1961
<i>BAR Brit. Ser</i>	<i>British Archaeological Reports, British Series</i> , Oxford
<i>ASC</i>	<i>The Anglo-Saxon Chronicle</i> . A revised translation edited by D. Whitelock, D. C. Douglas, S. I. Tucker, London, 1961
<i>BAR Brit. Ser</i>	<i>British Archaeological Reports, British Series</i> , Oxford
<i>BHO</i>	<i>British History Online</i> (https://www.british-history.ac.uk/)
<i>CHAS</i>	<i>Canterbury Historical & Archaeological Society</i> , Canterbury
<i>CSASE</i>	<i>Cambridge Studies in Anglo-Saxon England</i> , Cambridge
<i>G.C. I</i>	<i>Great Chartulary of Glastonbury Abbey</i> , I, in <i>SRS</i> , LIX. Edition and Translation edited by D. A. Watkins, London, 1947
<i>G.C. II</i>	<i>Great Chartulary of Glastonbury Abbey</i> , II, in <i>SRS</i> , LXIII. Edition and Translation edited by D. A. Watkins, London, 1952
<i>G.C. III</i>	<i>Great Chartulary of Glastonbury Abbey</i> , III, in <i>SRS</i> , LXIV. Edition and Translation edited by D. A. Watkins, London, 1956
<i>DA</i>	<i>The early History of Glastonbury</i> . An edition, translation, and study of William of Malmesbury's <i>De antiquitate Glastonie ecclesie</i> , J. Scott (ed.), Woodbridge, 1981
<i>DB</i>	<i>Domesday Book</i> (http://www.domesdaybook.co.uk/)
<i>DB Somerset</i>	<i>Domesday Book: Somerset</i> . Edited by C. Thorn, F. Thorn, Chichester, 1980
<i>DEB</i>	<i>De Excidio Britanniae</i> , La conquista della Britannia. Edizione a cura di S. Giuriceo, Rimini, 2005
<i>EDB</i>	<i>Epigraphic Database Bari</i> (http://www.edb.uniba.it/)
<i>EHR</i>	<i>The English Historical Review</i> , Oxford
<i>GP</i>	<i>Willelmi Malmesbirensis Monachi de Gestis Pontificium Anglorum Libri Quinque</i> . Edited by N. E. S. A. Hamilton, Oxford, 1878
<i>GR</i>	<i>Willelmi Malmesbirensis Monachi de Gestis Regum Anglorum Libri Quinque</i> . Edited by W. Stubbs, Oxford, 1997-89
<i>HA</i>	<i>Bede, Historia Abbatum</i> , in <i>Venerabilis Baedae Opera Historica</i> . Edited by C. Plummer, Oxford, 1896
<i>HB</i>	<i>Historia Bittonum, Nennio</i> , Historia Bittonum. Edizione con testo latino a fronte a cura di F. Pirrone, Milano, 2020
<i>HE</i>	Beda Venerabilis, <i>Storia degli Inglesi</i> : Historia ecclesiastica gentis Anglorum. Edizione a cura di Fondazione Lorenzo Valla, Milano, 2008
<i>HRB</i>	<i>Geoffrey of Monmouth</i> , Historia regum Britanniae, <i>a variant version</i> . Edited by J. Hammer, Medieval Academy Books, No. 57, 1951

<i>ICVR</i>	<i>Inscriptiones Christianae Urbis Romae</i> , I-X. A cura di AA. VV., Roma-Città del Vaticano, 1857-1992
<i>JEGP</i>	<i>Journal of English and Germanic Philology</i> , Illinois
<i>LP</i>	<i>The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis)</i> . Edited by R. Davis, Liverpool, 2009
<i>ODNB</i>	<i>Oxford Dictionary of National Biography</i>
<i>PMLA</i>	<i>Transactions and Proceedings of the Modern Language Association of America</i> , New York
<i>Proc. Somerset Archeol. Natur. Hist. Soc.</i>	<i>Proceedings of Somerset Archaeological and Natural History Society</i>
<i>RIB</i>	<i>Roman Inscriptions of Britain</i> (https://romaninscriptionsofbritain.org/)
<i>RS</i>	<i>Rolls Series, Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland from the Invasion of the Romans to the Reign of Henry VIII</i> , Oxford
<i>SANHS</i>	<i>Somerset Archaeological and Natural History Society</i>
<i>SDV</i>	<i>Sancti Dunstani Vita Auctore B.</i> , in <i>Memorials of Saint Dunstan, Archbishop of Canterbury</i> . Edited by W. Stubbs, London, 1874, p. 3-52
<i>SDV Osb</i>	<i>Sancti Dunstani Vita Auctore Osberno.</i> , in <i>Memorials of Saint Dunstan, Archbishop of Canterbury</i> . Edited by W. Stubbs, London, 1874, p. 69-128
<i>SDV Malm</i>	<i>Sancti Dunstani Vita Auctore Willelmo Malmesberensi.</i> , in <i>Memorials of Saint Dunstan, Archbishop of Canterbury</i> . Edited by W. Stubbs, London, 1874, p. 251-324
<i>Somerset HER</i>	<i>Somerset Historic Environment Record</i>
<i>SRS</i>	<i>Somerset Records Society</i>
<i>THRS</i>	<i>Transactions of the Royal Historical Society</i> , London
<i>VSO</i>	<i>Byrhtferth of Ramsey: The Lives of St. Oswald and St. Ecgwine</i> . Edited and Translated by M. Lapidge, Oxford, 2009

INTRODUCERE

Teza noastră, intitulată *Situl de la Glastonbury: surse literare și investigații arheologice privitoare la „primul” complex creștin din Britannia*, a urmărit analizarea circumstanțelor și motivelor pentru care orașul Somerset a devenit o destinație privilegiată a pelerinilor și călătorilor care veneau în Insulă din ținuturi îndepărtate pentru a aduce un omagiu primului evanghelizator al Britaniei, ca și apărătorului crucii împotriva invadatorilor saxonii.

Obiectivul general al tezei este cercetarea pătrunderii și răspândirii cultului creștin în situl de la Glastonbury, printr-o analiză punctuală a surselor istorico-literare și a celor arheologice, numismatice, epigrafice, antropologice, în lumina celor mai recente concluzii ale studiilor realizate până în prezent. În ciuda investigării continue a sitului, din peisajul științific lipsește și astăzi un studiu care să analizeze într-o perspectivă completă cultele care s-au succedat la Glastonbury, prin evaluarea și contextualizarea indiciilor arheologico-materiale și istorico-literare și prin colaconstruirea tuturor surselor disponibile, într-o optică interdisciplinară. Scopul principal al lucrării îl reprezintă tocmai căutarea acelor «interconexiuni între dimensiunile socială, religioasă, culturală și materială» în comunitatea de la Glastonbury. De aceea, intenționăm să analizăm surse publicate și nepublicate și să realizăm o reinterpretare a surselor deja cunoscute, punând noi întrebări, în măsură să evidențieze strânsa relație dintre protagoniștii vietii religioase și a celei culturale a complexului, dintre comunitățile de origine și diecezele rivale în plină ascensiune, dintre ierarhia ecclaziastică și Coroana britanică. Un alt scop al cercetării noastre este examinarea și evaluarea transformărilor profunde provocate de cucerirea normandă și de formarea treptată a unei noi rețele politico-administrative, de care era strâns legat angajamentul față de mănăstiri și *parochiae* în perspectiva reînnoirii și entuziasmului pentru noua putere dominatoare.

Un **aspect de originalitate** al acestei lucrări îl reprezintă extinderea cercetărilor privitoare la sit până în zilele noastre. Cea mai mare parte a studiilor precedente se opresc în investigațiile istorice, hagiografice, arheologice la anul 1539, anul dizolvării structurilor ecclaziastice prin decretul regal al lui Henric VIII. De fapt, sacralitatea la Glastonbury nu s-a întrerupt niciodată. Si astăzi, mergând pe străzile din localitate, te întâlnești cu grupuri religioase diferite, în lăcașuri de cult, capele și sanctuare cu proprii sfinți de venerat, propriile ritualuri de îndeplinit și propriile liturghii de celebrat. Cultul creștin în sit coexistă cu supraviețuirea credințelor păgâno-celtice, cu ceremonii primitive în onoarea Zeiței Mamă, cu practici populare, rămășițe ale unei culturi medievale care nu s-a epuizat niciodată. În acest sens Glastonbury reprezintă o realitate unică, în care timpul pare să nu fi șters urmele trecerii lui. Așa cum subliniază Mann: „Dacă provocarea nu constă în traversarea fiecărei lumi în parte, ci a uneia care îmbrățișează, în întregul lor, viața și moartea, pământul, cerul și lumea de dincolo, atunci Avalon e o stare de percepție în care toate

dimensiunile se întâlnesc în sufletul celor care caută desăvârșirea". Normanii au provocat răspândirea unei „hagiografii a cuceririi” care, pe de o parte, a îmbogățit povestirile cu elemente supranaturale ținând uneori de mister sau magie și, pe de alta, a dus la o operațiune de finanțare substanțială a comunităților eclesiastice mai influente prin construcția / reconstrucția unor edificii sacre, care au devenit adevărate manifeste ale ideologiei politice a noilor cuceritori, interesați să-și atragă consensul populației locale prin medierea Bisericii. Construcțiile, ca și noile încinări și transferuri de relicve, s-au bazat, foarte probabil, pe documente oficiale păstrate în *scriptorium* la Glastonbury: analiza acestor texte va constitui o parte fundamentală a lucrării noastre de cercetare pentru a putea înțelege dacă și când au avut loc restructurări ale materialului mai vechi în constituirea legendei privitoare la fondarea abației și ce fel de implicații au avut aceste interpolări în ceea ce privește notorietatea complexului. De aceea, ne vom concentra atenția în special asupra *De Antiquitate Glastoniensis Ecclesiae* (= *De Antiquitate*), redactat de William of Malmesbury în secolul al XII-lea, prima piatră de temelie a tradiției istorice de la Glastonbury, asupra Cronicii din secolul al XIV-lea redactate de John of Glastonbury și asupra Documentelor care cuprind privilegiile regale acordate bisericii Sfânta Maria din Glastonbury și *hides*-urilor ei. Pe parcursul lucrării noastre vor fi deci examineate sensurile celor mai vechi culte ale Fecioarei Maria, Sfântului Patrick și Arhanghelului Mihail, de la înflorirea lor în sit până la dispariția în favoarea cultelor dedicate lui Iosif din Arimateea, „ucenicul secret”, și regelui Britanniei, Arthur.

Din această perspectivă, lucrarea noastră se va îndrepta, pe de o parte, către expunerea și analiza critică a **surselor literare** pe care le deținem, pe cealaltă către reconsiderarea rezultatelor **cercetărilor arheologice**, de la investigațiile mai vechi efectuate *in situ* începând din primii ani ai secolului al XX-lea până la săpăturile mai recente și reexaminarea materialului descoperit (ceramic, metalic, faunistic, țigle și materiale de construcție). Lucrarea de față nu se va limita la **bibliografia publicată**, ci va urmări și o confruntare cu **contribuțiile încă nepublicate** ale unor cercetători implicați în investigarea sitului de la Glastonbury și cu documentele din secolele XVIII-XIX deținute de Societatea de Anticari de la Glastonbury³⁰, precum jurnale de săpătură, planșe și desene. Un alt punct de forță al contribuției de față va fi analiza acelor forme ritualice care supraviețuiesc până astăzi în localitate, cunoscute ca urmare a contactelor stabilite cu unii membri din *Goddess Temple* din Glastonbury, cu *Trustees* de la Chalice Well, *Trustees* de la Tor și la care am participat de câteva ori prin vizite *in loco*.

În fine, analiza dinamicilor interne ale sitului de la Glastonbury a făcut necesară o interdisciplinaritate care presupune complementaritatea diferitelor abordări, pentru că observarea acelaiași subiect din perspective diferite poate ajuta la mai bună înțelegere a subiectului și face lumină asupra unor aspecte până atunci puțin cunoscute. **Abordarea metodologică** va fi articulată

astfel: în optica unei metodologii interdisciplinare, în ceea ce privește sursele literare se va ține cont de varietatea tipologică a operelor, de specificul lor și de structurile narrative respective; scările lasă să se întrevadă scopuri diferite, determinate de contexte culturale, religioase, sociale și de mediu singulare. Vom adopta, de aceea, o metodologie care să țină cont de distincția dintre protagonisti, destinatari, mediu de alcătuire, evident diferite de la o perioadă la alta. Într-o analiză de acest tip, nu putem să nu luăm în considerare interacțiunea dintre autorii scărilor și beneficiarii lor, între mediul în care au fost produse și produsul cultural, între narativă și propaganda pe care o presupune.

CAPITOLUL I

Situl de la Glastonbury: clădiri și locuri de cult

În primul capitol al lucrării, *Situl de la Glastonbury*, am considerat necesar să realizăm o prezentare a sitului, aducând în atenția cititorului localizarea, aspectele teritoriale, caracteristicile generale ale contextului, pentru a se înțelege mai bine dinamica dezvoltată ulterior. Un teritoriu mlășinos inițial înconjurat de ape în care doar câteva zone mici de uscat au constituit baza primelor așezări umane: aici s-au stabilit primele comunități, găsind un punct strategic pentru a-și ridica așezările și o cale directă către mare pentru a se deplasa și a face comerț. *Landscape-ul* de la Glastonbury, cu conformația lui teritorială, a permis din totdeauna dezvoltarea de culte și ritualuri, răspândirea de credințe și legende care nu se regăsesc în alte situri insulare.

CAPITOLUL II

Principalele faze ale complexului creștin

Istoria pătrunderii cuvântului creștin în sud-vestul Angliei, între povestiri hagiografice și mărturii arheologice, este aşadar urmărită în capitolul II, intitulat *Principalele faze ale complexului creștin*. Primele urme materiale concrete de identificare creștină certă pe teritoriul abăției datează din secolul al VII-lea, perioadă în care anglo-saxonii și-au transpus credința în construcții de zidărie și locuri de cult dedicate unor sfinti universali. În realitate, atât frecvențarea dealului Tor cât și săpăturile efectuate în apropiere, la Beckery, atestă o prezență creștină de la sfârșitul secolului al VI-lea în primul caz, și din secolele V-VI în al doilea, anticipând cu mai mult de un secol prima datare propusă.

În această secțiune a lucrării, am analizat entitatea și tipologia prezenței grupurilor umane în sit încă din preistorie: de la activitatea celtică în teritoriu, la cucerirea ulterioară a romanilor de pe *hilltop*, până la sosirea saxonilor pe Insulă și la dezvoltarea care s-a înregistrat începând cu secolul al VII-lea. Am efectuat o analiză aprofundată în privința secolului al X-lea, perioadă de

cotitură în peisajul eclesiastic englez când a avut loc Reforma benedictină promovată de Dunstan care, chiar în acei ani, îndeplinea funcția de abate de Glastonbury.

Înțelegerea implicațiilor acestei reforme, atât în dinamica de putere cât și în cele strict spirituale, s-a dovedit esențială pentru a înțelege succesiunea cultelor *in situ*. De asemenea, schimbările provocate de invazia străină și de cucerirea ulterioară a Angliei de către normanzi au constituit o etapă fundamentală a lucrării noastre, pentru că au condus inevitabil la modificarea echilibrelor preexistente în favoarea unor noi structuri. Sub dominația normandă a avut loc un mare incendiu care a lovit abația, provocând distrugerea structurilor arhitectonice superioare, a documentelor antice și pierderea de relicve. S-a considerat aşadar oportună investigarea cauzelor incendiului, reacția complexului la nefastul eveniment și consecințele pe care dezastrul le-a produs asupra structurilor de cult din regiune. Reparcurgând istoria culturală de la Glastonbury am ajuns, în fine, la 1539, an în care viața complexului a încetat din cauza acțiunii regelui Henric VIII, în timpul tulburării sociale și religioase cunoscute ca *Dissolution* a mănăstirilor.

CAPITOLUL III

Cultul Sfintei Maria

În al treilea capitol, *Cultul Sfintei Maria*, s-a reconstituit răspândirea cultului marian la Glastonbury, de la originea lui, care coincide cu prima închinare a complexului în secolul al VII-lea, până la faza de decădere, în secolul al XIII-lea, concomitentă cu dezvoltarea cultului arthurian, și până în secolul al XV-lea, când a apărut cultul „ucenicului secret”, Iosif din Arimateea. Chiar dacă legenda fondării abației, păstrată în *De Antiquitate Glastoniensis Ecclesiae*, plasează încă în secolul I închinarea lăcașului Fecioarei Maria, tocmai pentru a onora prezența Maicii lui Iisus pe pământul de la Glastonbury, care i-ar fi devenit și loc de odihnă eternă, am demonstrat că închinarea, de fapt, poate data de la sosirea anglo-saxonilor. Ajuși în insulă în secolul al VI-lea, ei și-au afirmat prezența în Somerset circa un secol mai târziu și au acționat la nivel religios printr-o sfîntire *ex novo* a edificiilor religioase preexistente închinate Fecioarei Maria, Arhanghelului Mihail și Tuturor Sfintilor sau prin construirea de noi structuri de piatră care să șteargă orice urmă a cultelor indigene practicate până atunci de locitorii Britanniei.

Studiul comparat al surselor arheologice și al celor literare pe care l-am efectuat a putut demonstra extinderea cultului marian în Britannia între secolele al VII-lea și al IX-lea: primei expansiuni în nord, concentrată în regiunile Northumbria și Mercia, i-a urmat răspândirea în sud spre sfârșitul secolului al IX-lea. Esențială în acest sens a fost Reforma benedictină promovată de abatele Dunstan: complexurile s-au extins și au inclus comunități monastice mai ample și organizate. A avut loc o multiplicare a scierilor și textelor lingvistice care provineau de pe

Continent, studiate și assimilate în cele mai mari *scriptoria*, prin care devoțiunea mariană s-a răspândit rapid în regiunile din sud. Lucrarea *Vitae* din secolele X-XI atribuită abatului benedictin de Glastonbury este prima mărturie a măreției bisericii (*vetusta ecclesia*) închinată Fecioarei. Necesitatea de a proteja complexul și teritoriile limitrofe puse sub jurisdicția sa împotriva fărâmițării și ulterioarei redistribuirii făcute de Wilhelm Cuceritorul i-a determinat pe abații să redacteze primele *chartae*, conținând privilegii regale care le antedatau originile pentru a putea evita exproprierea de *lands* din interiorul proprietăților *hides*. În această viziune am încadrat privilegiul regelui Baldred din 681 și importantul *Privilegium Ine* datat în anul 704.

Abatele normand Henri de Blois l-a angajat apoi pe istoricul de profesie William of Malmesbury pentru a redacta o nouă și completă istorie a fondării complexului, antedatându-l în secolul al II-lea d.Hr. și atribuindu-l sosirii misionarilor *Faganus* și *Deruvianus* în Insulă. Adăugiri posterioare originalului *De Antiquitate* din 1130 îi plasează fondarea în secolul I, după venirea, în anul 63, a unui grup de ucenici conduși de Iosif din Arimateea și de Maria însăși. Am evidențiat, totodată, că textul istoricului din Malmesbury a fost adăugit în mai multe etape, care au coincis cu necesități anume în interiorul complexului: unul dintre motivele de la sfârșitul secolului al XII-lea a fost incendiul nimicitor care a distrus în 1184 *Old Church* închinată Mariei. Deși era vorba de o înșelăciune bine pusă la punct de călugări, o astfel de atestare a vechimii complexului de la Glastonbury într-un context de lupte interne între dieceze pentru împărțirea teritoriilor care le revineau, ca și a administrației liturghiei, s-a dovedit o strategie câștigătoare, permitând complexului de la Glastonbury să înregistreze o notorietate nemaipomenită și, în consecință, să atragă un flux constant de pelerini la mormântul Fecioarei. Deși cultul Maicii Domnului nu a fost abandonat niciodată – cum am demonstrat pe parcursul tezei noastre, prin lectura și analiza donațiilor de teritorii, colegii ecclaziastice și privilegii – el a trecut în plan secund în momentul în care a apărut cultul regelui Arthur, după descoperirea mormântului său în 1191, și în secolul al XV-lea, când a devenit predominantă figura lui Iosif din Arimateea, *nobilis decurio*.

În final, am dorit să analizăm urmele cultului marian *in situ*, după *Dissolution* din 1539: în 1939 episcopul Lee Clifton a construit o biserică nouă pe *Magdalene street* închinată Fecioarei, oficializându-i astfel descendenta directă din vechiul sanctuar al Stăpânei Noastre din Glastonbury. Aici se sărbătoresc în fiecare an nașterea sau adormirea Mariei și se desfășoară o procesiune în perioada de vară, când o statuie a Fecioarei e purtată pe umeri. Am subliniat și prezența grupării religioase cunoscute drept *The Goddess Temple*. Preotesele templului venerează divinități ancestrale, toate feminine, între care și *Our Lady* din Glastonbury. Chiar dacă gruparea este în contrast cu ritualurile tradiționale creștine, îmbrățișând o viziune spiritualistă și panistă,

bazată pe răscumpărare/mântuire și pe purificarea individuală, particularitatea stă în folosirea spațiilor sacre ale abației pentru partea ritualică a propriului cult.

CAPITOLUL IV

Culte creștine între abație și dealul Tor: de la Sfântul Patrick la Sfântul Arhanghel Mihail

În capitolul patru, am reconstituit etapele cultului sfântului irlandez și ale cultului Arhanghelului Mihail. Prezența misionarului din Irlanda la Glastonbury e atestată în mai multe surse literare din secolele IX-XI, supuse unor adăugiri în secolele XII-XIII, dar mai ales în cărți de cult și calendare liturgice din aceeași perioadă care menționează sărbătoarea de la ziua lui de naștere (*dies natalis*). Aceste surse prezintă însă probleme legate de datare, situată variabil între secolele al IX-lea și al XII-lea. *De Antiquitate* la capitolul 21 amintește înhumarea lui Patrick în *Old Church*, iar apoi, în *Carta Sancti Patricii episcopi*, datată potrivit istoricului din Malmesbury în 430, se regăsesc concesiunile misionarului din Irlanda către abație. *Cronica* lui John of Glastonbury (secolul al XIV-lea) amintește sosirea Sfântului Patrick pe mare în 433, sederea și alegerea sa ca abate al complexului până la moartea care a avut loc în 472 și îngroparea în sanctuarul ridicat de primii misionari creștini. Cercetarea a putut demonstra cum *Carta* este rezultatul adăugirii călugărilor din secolul al XII-lea, în timp ce opera lui John, în care apar pauze temporale semnificative, a fost compusă cu scopul de a unifica într-un singur text toate fazele abației și de a reconstituui un tablou omogen al acesteia, de la origini până în epoca scriitorului.

Sursele literare privitoare la Patrick nu apar mai devreme de secolul al IX-lea, deși unele adăugiri din secolele al XI-lea și al XII-lea au încercat să anticipateze evenimentele la secolul al V-lea, în epoca contemporană sfântului. Această tendință de a antedata fondarea unui complex în secolul în care a activat sfântul asociat cu el este amplu atestată în perioada medievală, dar la Glastonbury motivațiile alegerii misionarului din Irlanda au fost determinate de împrejurări istorice legate de proprietatea teritorială și de controlul spiritual al centrelor caracterizate de o puternică prezență irlandeză în zona cu *hides*. Urmele arheologice ar părea, în schimb, să anticipateze mențiunile inserate în textele literare, dar și aici apar lacune în *report-uri*. Beckery, numită și „mica Irlandă” în textele din secolul al XII-lea, pare să prezinte, într-adevăr, urme ale unei vechi comunități creștine, databilă chiar la sfârșitul secolului al V-lea sau la începuturile secolului al VI-lea și activă *in situ* până în pragul secolului al X-lea. Din contra, la Shapwick, artefactele descoperite printre resturile bisericii medievale din secolul al XII-lea ar fi de fabricație irlandeză insulară, în timp ce la Meare prezența fundațiilor unei biserici dedicate discipolului lui Patrick, *Beningnus*, ar fi insuficiente și prea târzii (databile în secolul al XIV-lea) pentru a putea demonstra o prezență irlandeză susținută imediat după trecerea lui Patrick.

Prezența Arhanghelului Mihail pe Tor, în schimb, e datată începând cu secolele al X-lea și al XI-lea. Prima biserică din materiale perisabile ar putea fi atribuită muncitorilor conduși de abatele Dunstan, pentru refacerea și extinderea complexului monastic. O navă de 21x10 metri, cu contraforți mari de susținere, s-a prăbușit în 1275 din cauza unui cutremur violent, dar a fost reconstruită de cel care era atunci abatele Adam of Sodbury la sfârșitul secolului al XIII-lea. Noua clădire, tot cu fundație dreptunghiulară și cu navă unică, era decorată la interior cu vitralii cu plumb și plăci de faianță colorate și la exterior cu statui introduse în nișe din piatră calcaroasă. Acestui ultim edificiu, i s-a adăugat un turn de clopotniță în secolul al XIV-lea, singurul element încă în picioare din întreaga structură. Chiar dacă textele literare, *De Antiquitate și Vita Sfântului Collen*, plasează cultul Sfântului Mihail în secolul al V-lea, respectiv al VI-lea, elemente tangibile sunt prezente doar începând cu secolul al XI-lea.

Arhanghelului îi era dedicat un târg mare, frecventat în fiecare an de pelerini, care se ținea la poalele dealului Tor, probabil începând cu sfârșitul secolului al XII-lea sau de la începutul secolului al XIII-lea, și care a dispărut doar la sfârșitul anilor 1800, după o mutare a amplasamentului la *Benedict Street*. Își astăzi dealul cu clopotnița lui rămâne un loc de cult privilegiat nu doar de credincioșii de religie creștină, ci și de mistici și de grupările religioase neopăgâne, precum preotesele de la *Goddess Temple*; *hilltop-ul* lui face parte din acele *laylines* devoționale care unesc toate locurile de cult europene importante dedicate Arhanghelului.

CAPITOLUL V

Venerarea lui Arthur: figură regală sau sfânt creștin?

În capitolul V, *Venerarea lui Arthur: figură regală sau sfânt creștin?*, am analizat originea și răspândirea cultului arthurian în sit. Investigația noastră nu s-a concentrat asupra istoricității acelui *dux bellorum* citat pentru prima dată de Nennius în *Historia Brittonum* în secolul al IX-lea, nici asupra examinării mărturiilor arheologice care pot oferi urme tangibile ale unui trecut mitic. În acest sens există o bibliografie vastă, nu doar în limba engleză, ci și în italiană, germană și franceză. Noutatea principală a studiului pe care l-am realizat cu privire la Arthur constă în analiza legăturii indisolubile stabilite cu abația din Somerset începând cu secolul al XII-lea: model de regalitate medievală sau bastion creștin, inspirat și convertit ca urmare a unei *apparitio* a Fecioarei. Introducerea lui Arthur în legenda fondării complexului împreună cu presupusa descoperire a mormântului său în cimitirul monumental au stat la baza celei mai mari înșelăciuni organizate vreodată, care i-a garantat complexului de la Glastonbury o refacere rapidă după incendiul din 1184.

Am demonstrat pe parcursul tezei cum acțiunea pusă la punct de către călugării din *scriptorium* de la Glastonbury a presupus *in primis* folosirea manipulatoare a principalelor opere privitoare la istoria Britanniei. Cum utilizarea doar a operelor istorico-literare putea să nu fie suficientă, călugării complexului, conduși de vizionarul abate de Sully, au lucrat la construirea tumulului regelui britanilor și a soției lui, Guinevere. În 1191, evenimentul exhumării rămășițelor regale a avut o rezonanță nemaiauzită: Gerald de Wales descrie descoperirea a două cufere de lemn cu rămășițele suveranilor, împreună cu o cruce de lemn pe care era săpată fraza: *Hic iacet sepultus inclitus rex Arturius in insula Avalonia*. Chiar dacă evenimentul e menționat în majoritatea studiilor privitoare la figura arthuriană legată de situl de la Glastonbury, au fost puțin aprofundate atât analiza completă a operațiunii literare voite de călugări prin evidențierea elementelor folosite de interpolatori, cât și motivațiile intrinsece pentru orchestrarea înselăciunii. Cercetările noastre ne-au permis aşadar să ordonăm cronologic evenimentele care au caracterizat secolele al XII-lea și al XIII-lea. Glastonbury era „vizat” și de clasa regală a Plantagenetilor, și de puternicele dieceze de Bath și Wells, care își disputau primatul în cadrul liturgic și teritorial din Somerset.

Analiza fragmentelor rescrise din *De Antiquitate*, examenul paleografic al caracterelor săpate de pe epigraful cruciform al lui *inclitus Arturus*, examinarea concesiunilor teritoriale atribuite de Arthur pentru Glastonbury, în primul rând cele de la Beckery și Brent Knoll, au permis reconstituirea unui tablou complet, ca și explicarea deciziilor ulterioare ale abaților din secolele al XIV-lea și al XV-lea, care s-au îngrijit să compileze *ex novo* legenda „definitivă” a fondării complexului, inclusiv tot materialul produs anterior.

Bineînteles, trebuia să ne oprim asupra aspectului regalității arthuriene, înțeleasă atât ca model pentru conducătorii europeni din secolele al XII-lea și al XIII-lea, cât și ca oglindă a figurilor predominante în panorama istorică engleză, în primul rând cele ale lui Henric II și Richard I. A rezultat că accentul a fost pus pe atributele de generozitate, larghețe și dreptate conferite aceluia *inclitus rex*, care de acum își depășea condiția de *dux bellorum*, ridicându-se, și datorită proprietății *pietas*, la rangul de *rex iustus*, protector al regatului său, dar și apărător al credinței creștine. Treptat, figura lui a fost identificată cu cea a unui adevarat *Restitutor Orbis*: un Mesia englez care a stins revoltele interne, a respins dușmanii și a restabilit pacea și prosperitatea. La egalitate cu *homines sancti* înmormântați în cimitirul abației, Arthur a fost venerat ca atare, onorat cu rugăciuni și ofrande; pelerinii ajungeau să-l venereze la sarcofagul sau de marmură pus în fața altarului mare din St. Mary's Church. Chiar dacă Arthur nu a fost niciodată numit sfânt, în cazul moaștelor lui s-a trecut la *elevatio* și la *translatio corporis*, ceea ce a dus la stabilirea unui cult local, dar universal recunoscut și practicat.

CAPITOLUL VI

Cultul lui Iosif din Arimateea

În capitolul VI, *Cultul lui Iosif din Arimateea*, ne-am oprit asupra examinării ultimului cult preferat de abații de la Glastonbury. Acest personaj din Noul Testament, puțin prezent în evangheliile canonice, este protagonistul Evangheliei apocrife a lui Nicodim, scrisă în secolul al V-lea, în care sunt evidențiate evenimentele ce au urmat capturării lui Iisus. Aici, „ucenicul secret” de la Ioan devine apărătorul credinței creștine și în fața Sinedriului, ajungând în plus să fie arestat de autoritățile ebraice și, în cele din urmă, eliberat de însuși Iisus.

Alegerea lui *nobilis decurio* ca fondator al complexului de la Glastonbury a reprezentat întotdeauna o chestiune destul de disputată de cercetători. Cu siguranță, tendința de a atribui instituirea comunităților, diecezelor și mănăstirilor unor personaje cu autoritate din panoplia creștină de la origini era o practică obișnuită de mai mult timp, mai ales în perioada medievală, prin alcătuirea de documente care să ateste trecerea reală prin zonă a unui ucenic sau a cuiva care l-a cunoscut direct pe Hristos. La Glastonbury, alegerea lui Iosif a fost consecința mențiunii lui Iosif din Arimateea în corpusul legendelor arthuriene: poetul normand Robert de Boron, între sfârșitul secolului al XII-lea și începuturile secolului al XIII-lea a fost primul care a amplificat faptele, făcându-l să ajungă pe mare pe coasta Britanniei cu pocalul care conținea apă și sângele de la spălarea corpului lui Iisus. El ar fi fondat și prima comunitate creștină din Insulă, construind o biserică de chirpici încchinată Maicii Domnului, care ar fi ajuns pe pământul englez împreună cu el și ar fi fost înmormântată acolo. Cu evidente salturi temporale și prin crearea unor „genealogii de sânge regal”, autorul a reușit să elaboreze descendențe sacre care au ajuns de la Iisus până la regele Arthur, la faptele cavalerilor lui și la căutarea Sfântului Graal, reliică de o inestimabilă valoare materială și spirituală. Din studierea documentelor (*chartae*) conciliilor, a devenit evident cum, chiar dacă figura lui Iosif a fost „ultima sosită”, i s-a dedicat totuși un cult neașteptat de important. Venirea lui pe Insulă și vechimea complexului de la Glastonbury au fost invocate în fazele principale ale conciliilor de la Pisa din 1409 și de la Konstanz din 1417, când au fost analizate mărturii ale autorității indisutabile a Bisericii engleze față de cea continentală.

În sfârșit, valoarea adăugată cercetărilor noastre a fost dată de examinarea baladelor, cântecelor, operelor contemporane încă răspândite, cântate, recitate în sud-vestul Somerset-ului. Izvoarele râurilor Blood Spring și White Spring țășnesc din punctele în care se spune că Iosif a îngropat cele două potiri sacre: sângele lui Hristos ar fi colorat aşadar apele primului izvor în roșu, în timp ce sudoarea corpului lui le-ar fi făcut pe celelalte alburii, opace, dar ambele ar

păstra până astăzi proprietăți curative și purificatoare. Există multe mărturii privitoare la vindecări prin folosirea acestor ape sacre nu doar de mici probleme, ci și de patologii mai complexe.

CAPITOLUL VII

Mărturiile arheologice

În ultima parte a lucrării, am avut în vedere investigațiile arheologice întreprinse în situl abației din 1904 până în 1979 și campaniile de la Beckery, în zona Mendips și pe colina Tor, dar și noile interpretări din secolul al XXI-lea și reorganizarea materialului de secol XX pentru crearea unei baze de date online de către *team-ul* de la Universitatea din Reading (UK), în continuă aducere la zi din 2015. Am putut arăta că în zonă au fost identificate urme consistente din epoca fierului; în schimb, e greu de urmărit prezența sanctuarelor celtice atât pe Tor cât și pe teritoriul unde a apărut abația în Evul Mediu. În același timp, artefactele romane la Glastonbury sunt prea puține pentru a putea demonstra prezența de forturi sau avanposturi în interiorul districtului Somerset, chiar dacă numele însuși al localității îi trădează originile: sufixul *-burh* era folosit, în general, pentru a semnala *Romanitas* în siturile proaspăt fondate. Consistente, în schimb, sunt resturile mănăstirii anglo-saxone care a preluat de la ocupația romană pardoseala în mozaic și ideea unei cripte / mausoleu, detașată de biserică principală. Săpăturile nu au putut să confirme legendele de fondare a complexului care atribuiau construcția primei biserici *in situ* misionarilor creștini din secolul I.

Prima mănăstire a fost fondată (sau reconstruită) în secolul al VII-lea, deși convingerea populară, încă din acea epocă, era că cenobiul exista de mai mult timp. Chiar dacă e adevărat că s-au descoperit fragmente de ceramică de import din Mediterana, în special din tipologia *Late Roman 1*, ca și resturi ale unui puț în substratul de la *Lady Chapel* din secolul al XII-lea, care ar duce la presupunerea unei folosiri a sitului în epoca antică târzie, mai ales acolo unde se consideră că ar fi fost ridicată *vetusta ecclesia*, puținele dovezi materiale și nici o dovadă documentară de arhivă nu conduc la afirmarea cu certitudine a prezenței unei comunități creștine înainte de secolul al V-lea, cu atât mai puțin existență din secolul I.

Investigațiile au confirmat cum cultura materială a complexului demonstrează acel status ridicat pe care Glastonbury trebuia să-l fi avut în epoca medievală, centru de atracție pentru pelerini și mecenăți după Reforma promovată de abatele Dunstan la jumătatea secolului al X-lea. După acel moment, expansiunea complexului a devenit de neoprit, în ciuda cuceririi normande din secolul al XI-lea, secularizarea pământurilor din *hides* și luptele interne conduse între diecezele de Bath și Wells în secolul al XII-lea.

CONCLUZII

În concluzie, am verificat atât sursele istorico-literare, publicate și nepublicate, cât și cele arheologico-monumentale, utile pentru înțelegerea dinamicilor interne ale complexului de la originile sale până în zilele noastre. De asemenea, am largit perspectivele de cercetare, nu doar punând noi întrebări și încercând să răspundem la chestiunile dezbatute de multă vreme privitoare la cultele de la Glastonbury, ci și extinzând investigațiile la acele manifestări rituale care și astăzi reprezintă axul devoțiunii din orașelul din sud-vestul Somerset-ului: de la capelele votive dedicate Sfântului Patrick și Fecioarei, la pelerinajele pe Tor, la preotezele de la *Goddess Temple*, la cântecele dedicate lui Iosif din Arimateea. Participarea la rituri, vizitele *in situ* și discuțiile cu istorici și reprezentanți ai bisericilor locale au fost elementele esențiale pentru a putea abandona convingerile vetuste privitoare la complexul de la Glastonbury și a propune unele noi și aduse la zi. În sfârșit, această cercetare umple un gol în studiile existente, prezentând o contribuție științifică interdisciplinară asupra subiectului.

În lumina concluziilor care s-au desprins din cele șapte capitole, teza noastră a furnizat o contribuție inedită și originală la studiile privitoare la situl în discuție. Am putut evidenția cum complexitatea fenomenului sanctității și al cultului sfinților își găsește în panorama creștină a Somerset-ului de vest o formă originală, datorită modului în care acestea au fost impuse și folosite în centrul monastic, supraviețuind dizolvării complexului însuși și ajungând până în zilele noastre. Dacă e adevărat că „orice devoțiune, nouă sau veche, exprimă o multitudine de semnificații care, din planul religios, se înalță spre a reprezenta valori, viață socială, orizonturi culturale și ideale mai generale și期待ative și nevoi ale bărbaților și femeilor care se confruntă cu o cotidianitate dificilă”, este la fel de sigur că „spațiile sacre” și contingentele istorice sunt centrale în studiul sanctității și cultelor. Am dorit să evidențiem cum peisajul, cu particularitățile sale, dar și cu asperitățile lui, poate justifica prima apariție a cultului unui sfânt. Acesta este cazul, de exemplu, al cultului Sfântului Mihail pe Tor: amplasarea pe o înălțime, ca și credința existenței unei porți de acces către lumea de dincolo, împreună cu proprietățile curative ale izvoarelor care curg la vale se pretau foarte bine pentru „încredințarea” *hilltop-ului* de la Glastonbury în grija arhanghelului Mihail. Asperitățile pot fi apoi modificate tocmai datorită prezenței unor *homines sancti*, capabili să transforme spații inadecvate, să convertească în sanctuare creștine locuri de cult deja păgâne. Aceasta a fost meritul Sfântului Patrick care, ajuns pe Tor împreună cu discipolul *Wellias*, a pus să se construiască un loc de cult pe deal, așezând acolo și o mică comunitate monastică pentru a elimina orice legătură cu spiritualitatea celtică preexistentă.

Evenimentele istorice, pe de altă parte, constituie datul obligatoriu pentru formarea și

dezvoltarea unui cult: dacă e adevărat că în secolele VI-VII, când anglosaxonii au început să înalțe adevărate locuri de cult din materiale rezistente (în special piatră în loc de chirpici), închinându-le celor mai importante figuri ale creștinătății – Petru și Pavel, Maria, Toți Sfinții – e totuși adevărat că, încă din secolul al IX-lea, tendința a fost de a evoca sfinti locali și de a amenaja *shrines* și locuri devoționale dedicate lor, cum s-a întâmplat la Glastonbury cu Indract, *Benignus*, Brigida. Secolul al X-lea a fost apoi esențial pentru Insulă, întrucât Reforma benedictină s-a răspândit în provinciile ei, plecând tocmai din centrul monastic de la Glastonbury, datorită acțiunii providențiale a abatului Dunstan. De aici stimulul pentru primele *inventiones* și *traslationes*, protagoniste ale unor strategii religioase și politice ale diecezelor principale. Odată cu normanzii, s-a răspândit o „hagiografie a cuceririi”, care, pe de o parte, a îmbogățit povestirile cu elemente supranaturale la limita misterului sau a magiei și, pe de altă parte, a dus la o operație de finanțare consistentă a comunităților ecclaziastice mai influente pentru construirea / reconstruirea clădirilor sacre, care au devenit adevărate manifeste ale ideologiei politice a noilor cuceritori, interesați să-și atragă consensul populației locale prin medierea Bisericii.

BIBLIOGRAFIE

Instrumente

- Antonini, R. et. al., *Bibliografia dell'Italia antica: epigrafia, linguistica e scienze ausiliarie*, Urbino, 1985.
- Apel, W., *Harvard Dictionary of Music*, Cambridge, 2000.
- Bunson, M., Bunson, M., Bunson, S., *Our Sunday Visitor's Encyclopedia of Saints*, Huntington, 1998.
- Cross, F. L., Livingstone, E. A. (edited by), *The Oxford Dictionary of the Christian Church* (3rd ed.), Oxford, 1997.
- Di Berardino, A. (a cura di), *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, Città di Castello, 2008.
- Drabble, M., Stringer, J., Hahn, D., *The Concise Oxford Companion to English Literature* (3 ed.), Oxford, 2007.
- Duffy, S. (edited by), *Medieval Ireland: An Encyclopedia*, New York, 2005.
- Farmer, D. H. (edited by), *The Oxford Dictionary of Saints*, Oxford, 1987.
- Greenway, E. D., *Fasti Ecclesiae Anglicanae 1066–1300*, London, 2001.
- Lacy, N. Ashe, J. G., Mancoff, D. N. (edited by), *The Arthurian Handbook*, London-New York, 1997.
- Lambdin, L. C., Lambdin, R. T., *Arthurian Writers: A Biographical Encyclopedia*, London, 2008.
- Lapidge, M. et al. (edited by), *The Blackwell Encyclopaedia of Anglo-Saxon England*, Malden, 2001.
- Lapidge, M. et al. (edited by), *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Anglo-Saxon England*, Chichester, 2014.
- Lapidge, M., Sharpe, R., *A Bibliography of Celtic-Latin Literature 400-1200*, Dublin, 1985.
- Lindahl, C., McNamara, J., Lindow, J., *Medieval Folklore: An Encyclopedia of Myths, Legends, Tales, Beliefs, and Customs*, Oxford, 2002.
- Monaghan, P., *L'Enciclopedia della mitologia e del folklore celtico*, New York, 2004. Norris, J. L., *The New Arthurian Encyclopedia*, New York, 1991.
- O' Hogain, O., *Myth, Legend and Romance: An Encyclopedia of the Irish Folk Tradition*, New York, 1991.
- Padel, O. J., *A Popular Dictionary of Cornish Place-Names*, Penzance, 1988.
- Ruggieri, G., Rusconi R., *Il Cristianesimo: grande atlante*, Torino, 2006.
- Sawyer, P. H., *Anglo-Saxon Charters: An Annotated List and Bibliography*, London, 1968.
- Szarmach, P. E., Tavormina M. T., Rosenthal J. T. (edited by), *Medieval England: An Encyclopedia*, New York, 1998.
- Williams, A., Smyth, A. P.; Kirby, D. P. (edited by), *A Biographical Dictionary of Dark Age Britain*, Seaby, 1991.

Surse

A. Epigrafice

EDB, *Epigraphic Database Bari*, (<http://www.edb.uniba.it/>)

EDR, *Epigraphic Database Roma*, (<http://www.edr-edr.it/default/index.php>)

RIB, *Roman Inscriptions of Britain* (<https://romaninscriptionsofbritain.org/>)

B. Literare

Agostino, *Discorsi (III/2 - 151/183 sul Nuovo Testamento)*. Edizione a cura di M. Recchia, Roma, 1991.

Agostino, *La città di Dio*. Traduzione a cura di D. Marafioti, Milano, 2011.

Annales Cambriae. Edited by J. William, London, 2005.

- Apocrifi del Nuovo Testamento*. Edizione a cura di L. Moraldi, Torino, 1994.
- Atanasio, *Trattati contro gli ariani*. Edizione e traduzione a cura di P. Podolak, Roma, 2003. Athanasius, *Werke*, II, *Die Apologien*, hrsg. von H. G. Opitz, Berlin, 1934-1941.
- Aurelio Prudenzio Clemente, *Le corone*. Edizione a cura di L. Canali, Firenze, 2005.
- Beda Venerabilis, *Storia degli Inglesi*: Historia ecclesiastica gentis Anglorum. Edizione a cura di Fondazione Lorenzo Valla, Milano, 2008.
- Bede, *The Ecclesiastical History of the English People. The Greater Chronicle Bede's Letter to Egbert*. Edited with an Introduction and Notes by J. McClure and R. Collins, Oxford, 2008.
- Byrhtferth of Ramsey, *The Lives of St. Oswald and St. Ecgwine*. Edited and Translated by M. Lapidge, Oxford, 2009.
- Caradoc of Llancarfan, *Two Lives of Gildas*. Translated (from the Latin) by H. Williamn, Llanerch, 1990.
- Cassio Dione, *Storia Romana*. Traduzione e note a cura di G. Norcio, Milano, 1996.
- Cesare, *La Guerra Gallica*. Traduzione e commento a cura di F. Brindesi, Introduzione e note a cura di E. Barelli, Milano, 2009
- Charters of Glastonbury Abbey, AngloSaxon Charters*, 15. Edited by S. E. Kelly, Oxford, 2012.
- Chretien de Troyes, *The Complete Romances*. Edition and Translation edited by D. Staines, Bloomington, 1990.
- Chrétien de Troyes, *The Man and His Work*. Edited by J. Frappier, and Translated by R. J. Cormier, Athens, 1982.
- Chronicum Scotorum: A Chronicle of Irish Affairs, from the Earliest Times to AD 1135*. Edited and Translated by W. M. Hennessy, Cambridge, 2012.
- Cipriano, *A Demetriano*. Introduzione, edizione critica, traduzione, commento a cura di M. Veronese, Torino, 2018.
- Dormitio sancti Patricii episcopi Golstomensis ecclesiae*, in *The Annals of Roscrea: A Diplomatic Edition*. Edited by B. Jaski, D. Mc Carthy, Roscrea, 2012, p. 36-65.
- Epifanio di Salamina, *Panarion. Libro primo*. Edizione a cura di G. Pini, Brescia, 2010.
- Eusebio di Cesarea, *La dimostrazione evangelica*. Edizione italiana a cura di P. Carrara, Padova, 2000.
- Eusebio di Cesarea, *Storia ecclesiastica e I martiri della Palestina*. Testo greco con traduzione e note a cura di G. Del Ton, Roma, 1964.
- Eusebio di Cesarea, *Storia ecclesiastica*/1-3. Edizione a cura di F. Migliore, G. Lo Castro, traduzione a cura di S. Borzì, Roma, 2001.
- Eusebio di Cesarea. *Vita di Costantino*. Edizione con testo greco a fronte a cura di L. Franco, Milano, 2009.
- Geoffrei Gaimar, *L'Estoire des Engleis*. Edited by A. Bell, Oxford, 1960.
- Geoffrey of Monmouth, *Historia regum Britanniae, A Variant Version*. Edited by J. Hammer, *Medieval Academy Book*, 57, London, 1951.
- Geoffrey of Monmouth, *Vita Merlini*. Edited and Translated by J. Parry, London, 1925.
- Geoffroi de Villehardouin, *Conquiste de Costantinopole*. Édition éditée par G. Villeardouin, E. Faral, Paris, 1961.
- Gildas, *La conquista della Britannia. De Excidio Britanniæ*. Edizione con testo latino a fronte a cura di S. Giuriceo, Rimini, 2005.
- Giraldus Cambrensis, *The Topography of Ireland*. Edited by T. Wright and Translated by T. Forester, Cambridge, 2000.
- Gregorio Magno, *Lettere*, 1-4. Edizione a cura di V. Recchia, Roma, 1996-1999.
- Il Graal. I testi che hanno fondato la leggenda*. Edizione a cura di M. Liborio, traduzione a cura di F. Zambon, Milano, 2005.
- Il mondo tardo antico. Antologia delle fonti*. Edizione a cura di A. Marcone, Roma, 2000. Jacopo da Varagine.

Legenda Aurea. Nuova edizione a cura di A. Vitale Brovarone, Bari, 2007. *La Sacra Bibbia*. Edizione a cura della Conferenza Episcopale Italiana, Roma, 2008.

Le Livre du Graal. Tome I, Joseph d'Arimathie – Merlin – Les Premiers Faits du roi Arthur. Édition éditée par W. Poirion, Paris, 2001.

Legendary Poems from the Book of Taliesin. Edition and Translation by M. Haycock, Aberystwyth, 2007.

Love in the Western World. Edited by D. De Rougemont and Translated by M. Belgion, Princeton, 1983.

Marco Anneo Lucano, *Farsaglia o la Guerra civile*. Traduzione a cura di L. Canali, premessa al testo e note a cura di F. Berna, Milano, 1997.

Nennio, *Historia Brittonum*. Edizione con testo latino a fronte a cura di F. Pirrone, Milano, 2020.

Origene, *Omelie su Ezechiele*. Edizione a cura di N. Antonioni, Roma, 1997.

Origines Celticae (A Fragment) and Other Contributions to the History of Britain. Edited by E. Guest, London, 1971.

Peterborough Chronicle, 1070–1154. Edited by C. Clark, Oxford, 1958.

Plinio, *Storia naturale IV*. Edizione italiana a cura di U. Capitani e I. Garofalo, Bari, 1997. Pomponius Mela, *Libri Tres de Situ Orbis*. Edited by Arkose Press, Fairford, 2015.

Rhigyfarch's Life of St. David. The Basic Mid-Twelfth-Century. Latin Text with Introduction Critical Apparatus and Translation Edited by J. W. James, Cardiff, 1967.

Richard Carew, *Survey of Cornwall*. Edited by J. Chynoweth, N. Orme, A. Walsham, Exter, 2004.

Robert de Boron, *Il Libro del Graal. Giuseppe di Arimatea, Merlino, Perceval*. Edizione a cura di F. Zambon, Milano, 2005.

Roger de Hovedon, *Annals*. Edited and Translated by H. Riley, New York, 1968.

Sancti Dunstani Vita Auctore B., in *Memorials of Saint Dunstan, Archbishop of Canterbury*.

Edited by W. Stubbs, London, 1874, p. 3-52.

Sancti Dunstani Vita Auctore Osberno., in *Memorials of Saint Dunstan, Archbishop of Canterbury*. Edited by W. Stubbs, London, 1874, p. 69-128.

Sancti Dunstani Vita Auctore Willelmo Malmesberensi., in *Memorials of Saint Dunstan, Archbishop of Canterbury*. Edited by W. Stubbs, London, 1874, p. 251-324.

Socrates Scholasticus, *Ecclesiastica Historia*. Edited by R. Hussey, Hildesheim, 1992.

Storia dei Franchi. I libri dieci delle Storie. Edizione a cura di M. Oldoni, traduzione aggiornata, Napoli, 2001.

Strabone, *Geografia: il Caucaso e l'Asia Minore (libri XI-XII)*. Edizione a cura di R. Nicolai, G. Traina, Milano, 2000.

Svetonio, *Vita dei Cesari*. Edizione a cura di E. Noseda, Milano, 2008.

Tacito, *Agricola*. Saggio Introduttivo, nuova traduzione e note a cura di S. Audano, Ariccia, 2017.

Tertulliano Quinto S., *Contro gli eretici*. Edizione a cura di C. Moreschini, Roma, 2002.

Tertulliano Quinto S., *Opere apologetiche I, Ai martiri, Apologetico, Ai pagani, Testimonianza dell'anima, Polemica con gli ebrei, A Scapula*. Edizione a cura di C. Moreschini, P. Podolak, Roma, 2006.

Tertulliano, *De corona*. Edizione a cura di F. Ruggiero, Milano, 1992.

Tertullianus, *De Idolatria*. Critical Text, Translation and Commentary Edited by J. H. Waszink and Partly Based on a Manuscript Left behind by P.G. Van Der Nat (Vigiliae Christianae, supplements). Edited by J. C. M. Van Winden, Leiden, 1987.

The Anglo-Saxon Chronicle. A Revised Translation Edited by D. Whitelock, P. B. A. Litt, with

- D. C. Douglas, S. I. Tucker, New Brunswick, 1961.
- The Antiquities of Glastonbury*. Edited and Translated by F. Lomax, London, 1908.
- The Black Book of Carmarthen*. Edited and Translated by M. Pennar, Oxford, 1989.
- The Chronicle of Glastonbury Abbey*. An Edition, Translation and Study of John of Glastonbury's *Cronica Sive Antiquitates Glastoniensis Ecclesie*. Edited by J. P., Carley, Translation by D., Townsend, Woodbridge, 1985.
- The Early History of Glastonbury*. An Edition, Translation, and Study of William of Malmesbury's *De antiquitate Glastonie ecclesie*. Edited by J. Scott, Woodbridge, 1981.
- The Early Lives of St Dunstan*. Edited by Winterbottom, M., Lapidge, M., Oxford, 2011.
- The Lives of the British Saints: The Saints of Wales and Cornwall and such Irish Saints as Have Dedications in Britain*. Edited by G. S. Baring, J. Fisher, London, 1907.
- The Romance of Arthur: An Anthology of Medieval Texts in Translation*. Edited by J. Wilhelm, New York and London, 1994.
- The Story of Meriadoc, King of Cambria* (Historia Meriadoci, regis Cambriae). Edited and Translated by M. L. Day, New York, 1988.
- Vincent de Beauvais, *Le Grand Miroir du Monde*. Édition éditée par M. Paulmier-Foucart, M. C. Duchenne, Turnhout, 2004.
- Vita quorundam Anglo-Saxonum: *Original Lives of Anglo-Saxons and Others Who Lived Before the Conquest*. Edited by J. A. Giles, New York, 1967.
- Vita Sancti Paterni: *The Life of Saint Padarn and the Original "Miniu"*. Edited by C. Thomas, D. Howlett, in *Trivium*, 33, 2003, p. 1-129.
- Wace, *Roman de Brut. A History of the British*. Edited and Translated by J. Weiss, Exeter, 2006.
- Wace, *Roman de Brut: Arthurian Chronicles*. Edited and Translated by E. Mason, Auckland, 2013.
- William of Malmesbury, *Gesta Regum Anglorum*, I, *The History of the English Kings*. Edited and Translated by R. A. B. Mynors, R. M. Thomson and M. Winterbottom, Oxford, 1998; II. *General Introduction and Commentary*, R. M. Thomson, Oxford, 2002.
- William of Malmesbury, *Saints' Lives*. Edited and Translated by M. Winterbottom and R. M. Thomson, Oxford, 2002.
- Wulfstan of Winchester, *Life of St AEthelwold*, Edited by M. Lapidge, M. Winterbottom, Oxford, 1991.

C. Numismatic

RIC = C.H.V. Sutherland, R.A.G. Carson, *The Roman Imperial Coinage*, London, 1966

Studii generale

Aberg, N., *The Anglo-Saxons in England: During The Early Centuries After the Invasion*, New York, 1975.

Adriani, M., *La Cristianità antica: dalle origini alla Città di Dio*, Roma, 1972. Alberigo, G. (a cura di), *Storia dei concili ecumenici*, Brescia, 1990.

Alberzoni, M. P., Lambertini, R. (a cura di), *Autorità e consenso. Regnum e monarchia nell'Europa medievale*, Milano, 2018.

Asbridge, T., *The Crusades: The War for the Holy Land*, London, 2012. Barber, R., *Arthurian Literature*, London, 1999.

- Baring-Gould, S., *A Book of Cornwall*, London, 1906.
- Barlow, F., *The Feudal Kingdom of England 1042–1216*, New York, 1988. Barzanò, A., *I Cristiani nell'impero romano precostantino*, Milano, 1990.
- Baugh, A. C., *A History of the English Language*, London, 1978.
- Beckingham, A., *Stories that Crafted the Earth*, Glastonbury, 2005.
- Belloc, H., *Breve storia d'Inghilterra*, Roma, 1938.
- Bennett, M., *Campaigns of the Norman Conquest. Essential Histories*, Oxford, 2000.
- Bettini, M., *Antropologia e cultura romana. Parentela, tempo, immagini dell'anima*, Roma, 1986.
- Bishop, M. C., *The Secret History of the Roman Roads of Britain: And their Impact on Military History*, London, 2014.
- Boesch Gajano, S. (a cura di), *Agiografia altomedievale*, Bologna, 1976. Boissier, G., *La fine del mondo pagano*, Milano, 1989.
- Brown, P., *Genesi della tarda antichità*, Torino, 2001.
- Brown, P., *Il culto dei santi: l'origine e la diffusione di una nuova religiosità*, Torino, 1983. Bueno, I., *Le eresie medievali*, Roma, 2013.
- Busby, K., Dalrymple R. (edited by), *Arthurian Literature XXII*, Cambridge, 2005.
- Cameron, A., *The Late Roman Empire, AD. 284-430*, London, 1993.
- Cameron, A., *The Mediterranean World in Late Antiquity., AD. 395-600*, London, 1993. Campbell, J., *The Anglo-Saxons*, Oxford, 1982.
- Cantor, N. F., *Church. Kingship, and Lay Investiture in England: 1089-1135*, Princeton, 1958.
- Carley, J. P., Riddy F., *Arthurian Literature XV*, Cambridge, 1997.
- Charles-Edwards, T. M., *Early Christian Ireland*, Cambridge, 2004.
- Collingwood, R. G., Richmond I., *The Archaeology of Roman Britain*, London, 1969.
- Corning, C., *The Celtic and Roman Traditions: Conflict and Consensus in the Early Medieval Church*, Palgrave, 2006.
- Craveri, M., *L'eresia: dagli gnostici a Lefebvre, il lato oscuro del cristianesimo*, Milano, 1996.
- Creighton, O. H., *Castles and Landscapes: Power, Community and Fortification in Medieval England*, London, 2002.
- Dal Covolo, E., Uglione, R., *Cristianesimo e istituzioni politiche. Da Costantino a Giustiniano*, Roma, 1997.
- Davies, R. R., *Conquest, Coexistence and Change: Wales 1063-1415*, Oxford, 1987.
- Davies, R. R., *The First English Empire: Power and Identities in the British Isles, 1093-1343*, Oxford, 2000.

Studii specifici

- Abels, R., *Alfred the Great: War, Kingship and Culture in Anglo-Saxon England*, London-New York, 2013.
- Abrams, L., *Anglo-Saxon Glastonbury: Church and Endowment (Studies in Anglo-Saxon History)*, Woodbridge, 1996.
- Abrams, L., *Arthur's Britain, History and Archaeology, AD 367-634*, London, 2001.
- Abrams, L., Carley, J. P., *The Archaeology and History of Glastonbury Abbey: Essays in Honour of the Ninetieth Birthday of C. A. Ralegh Radford*, Woodbridge, 1991.
- Abrams, L., *St. Patrick and Glastonbury Abbey: Nihil ex nihil fit?*, in Dumville, D. M. (edited by), *Patrick AD 493-*

- 1993, Woodbridge, 1993, p. 233-243.
- Agrati, G., Magini, M. L., *Perceval o il racconto del Graal*, Parma, 1979.
- Alexander, J. G., *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*, New Haven, 1992.
- Alfoldi, A., *Costantino tra paganesimo e cristianesimo*, Roma - Bari, 1976.
- Allan, J., Durrant, J., Taylor, R. T., *Roman tiles in Exminster church*, in *Proc. Devon Archaeol Soc.*, 66, 2008, p. 117-126.
- Allan, J., *St. Patrick's Chapel: Glastonbury Abbey Archaeological Recording 2008-9*, Glastonbury, 2009.
- Alsina, C., Nelsen, R. B., *Icons of Mathematics: An Exploration of Twenty Key*, New York, 2011.
- Amt, E., *The Accession of Henry II in England: Royal Government Restored, 1149-1159*, Woodbridge, 1993.
- Anderson, T., *Life on the Levels. Voices from a Working World*, Edinburgh, 2006.
- André-Delastre, L., *Sainte Agnès*, Tours, 1959.
- Anglo, S., *The British History In Early Tudor Propaganda, With An Appendix Of Manuscript Pedigrees Of The Kings Of England, Henry VI to Henry VIII*, in *Bulletin of the John Rylands Library*, 44/1, 1961, p. 17-48.
- Archer, I. W. (edited by), *Transactions of the Royal Historical Society*, 19, Cambridge, 2009.
- Armelin, A. M. et al., *Pèlerins et chemins de Saint-Jacques en France et en Europe du Xe siècle à nos jours*, Paris, 1965.
- Arnold, I., Pelan, M., *La partie arthurienne du Roman de Brut*, Parigi, 1962.
- Arthur, P., Oren, E. R., *The North Sinai Survey and the Evidence of Transport Amphorae for Roman and Byzantine Trading Patterns*, in *Journal of Roman Archaeology*, 1998, p. 193-212.
- Asbridge, T., *The Crusades: The War for the Holy Land*, London, 2012.
- Ash, E. H., *Queen v. Northumberland, and the Control of Technical Expertise*, in *History of Science*, 39, 2001, p. 214-240.
- Ashbee, P., *The Wilsford Shaft*, in *Antiquity*, XXXVII, 146, 1963, p. 116-120.
- Ashe, G., *King's Arthur Avalon. The Story of Glastonbury*, Wallingford, 2007.
- Ashe, G., *The Glastonbury Tor Maze*, Glastonbury, 1979.
- Askew, R., *Political Iconoclasm: The Destruction of Eccleshall Castle During the English Civil Wars*, in *Post-Medieval Archaeology*, 50/2, 2016, p. 279-288.
- Aston, M., Burrow, I. (edited by), *The Archaeology of Somerset: A Review to 1500 AD*, Taunton, 1982.
- Aston, M., *Early Monasteries in Somerset: Models and Agendas*, in Ecclestone, M., Holbrook, N., Smith, A., *The Land of the Dobunni*, Kings Lynn, 2003, p. 36-48.
- Aston, M., *Monasteries in the Landscape*, Stroud, 2000.
- Aston, T. H., Ralph Evans, T. A. (edited by), *Lordship and Learning: Studies in Memory of Trevor Aston*, Woodbridge, 2004.
- Aulisa, I., *San Michele al Gargano e la diffusione del modello garganico nell'altomedioevo*, in *Il Santuario Di San Michele a Olevano Sul Tusciano: Culto Dei Santi E Pellegrinaggi Nell'altomedioevo (Secc. VI-XI)*. Atti del Convegno Internazionale "La Grotta Di San Michele Ad Olevano Sul Tusciano" (Salerno, 24-25 novembre 2018), Olevano, 2019, p. 21-50.
- Bachrach, B. S., *Henry II and the Angevin Tradition of Family Hostility*, in *Albion*, 16/2, 1984, p. 111-130.
- Baggs, A. P., Siraut, M. C., *Blackford*, in Currie, C. R. J., Dunning, R. W. (edited by), *A History of the County of Somerset*, 7, London, 1999, p. 242-247.
- Baker, S., *Prehistoric and Romano-British Landscapes at Little Wittenham and Long Wittenham, Oxfordshire*, in *Oxoniana*, 67, 2002, p. 1-29.

- Banerjea, R. Y., Morandi, L. F., Williams, K., Brunning, R., *Hidden Husbandry: Disentangling a Disturbed Profile at Beckery Chapel, a Medieval Ecclesiastical Site Near Glastonbury*, in *Environmental Archaeology*, 25, 2020, p. 1-21.
- Barber, R., *Arthur of Albion*, London, 1961.
- Barber, R., *Graal*, Milano, 2004.
- Barham, G. B., *Legend Land: Being a Collection of Some of the Old Tales Told in Those Western Parts of Britain served by the Great Western Railway (Complete)*, Alexandria, 1922.
- Barlow, F. (edited by), *The Life of King Edward who Rests at Westminster*, Oxford, 1992.
- Barrett, G. F., Graham, B. J., *Some Considerations Concerning the Dating and Distribution of Ring-Forts in Ireland*, in *Ulster Journal of Archaeology*, 38, 1975, p. 33-45.
- Barrow, J., *Ideas and Applications of Reform*, in Noble, T. F. X., Smith, J. M. H. (edited by), *Early Medieval Christianities c. 600 – c. 1100, The Cambridge History of Christianity*, 3, New York, 2008, p. 345-362.
- Barrow, J., *The Ideology of the Tenth-Century English Benedictine 'Reform'*, in Skinner, P. (edited by), *Challenging the Boundaries of Medieval History: The Legacy of Timothy Reuter*, Turnhout, 2009.
- Bartlett, R., *Gerald of Wales, 1146-1223*, Oxford, 1982.
- Baumgartner, E., *Chrétien de Troyes: Le conte du Graal*, Paris, 1999.
- Bayley J., *Variations in Alloy Composition of Roman Brooches*, in *ArchéoSciences, revue d'Archéométrie*, 1, 1981, p. 29-36.
- Bayley, J., *Medieval Precious Metal Refining: Archaeology and Contemporary Texts Compared*, Bristol, 2009.
- Beck, H. G., et al., *Tra Medioevo e Rinascimento. Avignone – Conciliarismo – Tentativi di riforma (XIV-XVI secolo)*, Milano, 2002.
- Bell, K., *Medin as Historian in Historia Regum Britanniae*, in *Arthuriana*, 10, 2000, p. 14-25.
- Bémontand, C., Jacob, J. P., *La Terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire: implantations, produits, relations*, in *Revue Archéologique de l'Ouest*, 5, 1988, p. 154.
- Bennett, M., *The Impact of 'Foreign' Troops in the Civil Wars of Stephen's Reign*, in Dunn, E. S. D. (edited by), *War and Society in Medieval and Early Modern Britain*, Liverpool, 2000, p. 96-113.
- Bernhard, H., *Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieftöpfer*, in *Germania*, 59, 1981, p. 79-93,
- Berretta, R., *Il Catarismo, Via mistica del Cristianesimo*, Cuneo, 2018.
- Bianchi, A., *Il Concilio vaticano 2. Crocevia dell'Umanesimo contemporaneo*, Milano, 2015.
- Bickman, C., *The Touchstone Diary: "The Red Thread" and "Bloodlines and Promises"*, Bloomington, 2018.
- Bidwell, P. T., *Coarse Pottery*, in *The Excavation of a First-century Roman Farmstead and a Late Neolithic Settlement, Topsham, Devon*, in *Proc. Devon Archaeol. Soc.*, 33, 1975, p. 235- 244.
- Bieler, L. (edited by), *The Patrician Texts in the Book of Armagh*, Dublin, 1979.
- Bieler, L., *Der Bibeltext des heiligen Patrick*, in *Biblica*, 28, 1947, p. 31-58.
- Bieler, L., *Interpretationes Patriciana*e, in *Irish Ecclesiastical Record*, 107, 1967, p. 1-13.
- Bieler, L., *The Irish Penitentials*, Dublin, 1963.
- Binchy, D. A., *Patrick and his Biographers: Ancient and Modern*, in *Studia Hibernica*, 2, 1962, p. 7-173.
- Bingham, M., *Henry I, "Lion of Justice": A Norman Approach to English Law*, Florida, 2016.
- Birbeck, V., *Excavations on Iron Age and Romano-British settlements at Cannards Grave*, Shepton Mallet, in *SAHNS*, 144, 2002, p. 41-116.
- Bird, J., Young, C. J., *Migrant Potters: The Oxford Connection*, in Anderson, A. C., Anderson, A. S. (edited by), *Roman Pottery Research in Britain and North-West Europe. Papers Presented to Graham Webster*, in *BAR*, 123,

1981, p. 295-312.

Blacker, J., *Faces of Time: Portrayal of the Past in Old French and Latin Historical Narrative of the Anglo-Norman Regnum*, Austin, 1994.

Blacker, J., *Where Wace Feared to Tread: Latin Commentaries on Merlin's Prophecies in the Reign of Henry II*, in *Arthuriana*, 6, 1996, p. 36-52.

Blair, J., *A Handlist of Anglo-Saxon Saints*, in Thacker, A., Sharpe, R. (edited by), *Local Saints and Local Churches in the Early Medieval West*, Oxford, p. 495-565.

Blaylock, S., *St. Katherine's Priory: Polsloe Fabric Survey of the West Range*, in *Exeter Museums Archaeological Field Unit Report*, 91, 57, 1991, p. 5-23.

Boesch Gajano, S. (a cura di), *Agiografia altomedievale*, Bologna, 1976.

Boesch Gajano, S. (a cura di), *Santità, culti, agiografia. Temi e prospettive*. Atti del I Convegno di studio dell'Associazione italiana per lo studio della santità, dei culti e dell'agiografia (Roma, 24-26 ottobre 1996), Roma, 1997.

Boesch Gajano, S., *Dalla storiografia alla storia*, in Boesch Gajano, S., Modica, M. (a cura di), *Miracoli. Dai segni alla storia*, Roma, 2000, p. 215-233.

Boesch Gajano, S., *Gli oggetti di culto: produzione, gestione, fruizione*, in Boesch Gajano S., Scorza Barcellona F. (a cura di), *Lo spazio del santuario. Un osservatorio per la storia di Roma e del Lazio*, Roma 2008, p. 133-145.

Boesch Gajano, S., *Gregorio Magno. Alle origini del Medioevo*, Roma, 2004.

Boesch Gajano, S., *Il culto dei santi: filologia, antropologia e storia*, in *Studi storici*, 1, 1982, p. 119-136.

Boesch Gajano, S., *L'agiografia*, in *Morfologie sociali e culturali in Europa fra tarda antichità e alto medioevo*. Atti della XLV Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo (Spoleto, 3-9 aprile 1997), Spoleto, 1998, p. 797-843.

Boesch Gajano, S., *La santità*, Roma-Bari, 1999.

Boesch Gajano, S., *La strutturazione della cristianità occidentale*, in Benvenuti, A. et al., *Storia della santità nel cristianesimo occidentale*, Roma, 2005, p. 91-156.

Boesch Gajano, S., *La tipologia dei miracoli nell'agiografia altomedievale. Qualche riflessione*, in *Schede Medievali*, 5, 1983, p. 303-312.

Boesch Gajano, S., *Le metamorfosi del racconto*, in Cavallo, G., Fedeli, P., Giardina, A. (a cura di), *Lo spazio letterario di Roma antica. La ricezione del testo*, III, Roma, 1990, p. 217-243.

Boesch Gajano, S., Modica, (a cura di), *Miracoli. Dai segni alla storia*, Roma 2000.

Boesch Gajano, S., Scaraffia, L. (a cura di), *Luoghi sacri e spazi della santità*, Torino, 1990.

Boesch Gajano, S., Scorza Barcellona, F. (a cura di), *Lo spazio del santuario. Un osservatorio per la storia di Roma e del Lazio*, Roma 2008.

Boesch Gajano, S., *Uso e abuso del miracolo nella cultura altomedievale*, in *Les fonctions des Saints dans le monde occidental (IIIe-XIIIe siècle)*. Actes du Colloque (Rome, 27-29 octobre 1988), Roma, 1991, p. 109-122.

Boismard, M. E., Lamouille, A., *Synopse de quatre Evangiles*, III: *L'Evangile de Jean*, Paris, 1977.

Bonacini, E., Turco, M., *L'insediamento di contrada Grammena a Valcorrente, tra tardoantico e alto medioevo. La longue durée di un sito rurale in provincia di Catania*, in *The Journal of Fasti online*, 2012.

Bond, F. B., *The Gate of Remembrance, Glastonbury*, 1918.

Bonoldi Gattermayer, E., *Il processo agli ultimi catari. Inquisitori, confessioni, storie*, Milano, 2011.

Boon, G. C., *The Kings Weston Roman Villa*, in *Trans. Bristol Gloucestershire Archaeol. Soc.*, 69, 1950, p. 5-58.

Bowman, M., *The Holy Thorn Ceremony: Revival, Rivalry and Civil Religion in Glastonbury*, in *Folklore*, 117/2, 2006, p. 123-140.

- Brailsford, J., *Early Celtic Masterpieces from Britain in the British Museum*, London, 1975.
- Brand, P., *Henry II and the Creation of the English Common Law*, in Harper-Bill, C., Vincent, N. (edited by), *Henry II: New Interpretations*, Cambridge, 2007, p. 215-241.
- Brandsma, F., *The Interlace Structure of the Third Part of the Prose Lancelot*, Cambridge, 2010.
- Branigan, K., *The Romano-British Villa at Brislington*, in SANHS, 116, 1972, p. 78-85.
- Brett, C., *John Leland, Wales, and Early British History*, in *Welsh History Review*, 15, 1990, p. 169-182.
- Brewer, K., *Wonder and Skepticism in the Middle Ages*, Abingdon, 2016.
- Brezzi, P., *Lo scisma d'Occidente come problema italiano*, in *Archivio della R. Deputazione romana di storia patria*, 67, 1944, p. 391-450.
- Brindle, S., *Whitby Abbey*, London, 2010.
- Brown, A.G., Dinnin, M., Toogood, T., *Peat Wastage in the Somerset Levels. A Study Based on Field Evidence*, Taunton, 2003.
- Brown, D. H., Vince, A. G., *Petrological Aspects; the Medieval Pottery of Exeter under the Microscope*, in *Medieval and Post Medieval Finds from Exeter 1971-1981*, in Allan, J. P. (edited by), *Exeter Archeology Reports*, 3, 1984, p. 32-34.
- Brown, M., *The Book of Cerne*, in Webster, L., Backhouse, J. (edited by), *The Making of England: Anglo-Saxon Art and Culture AD 600-900*, London, 1991, p. 211-213.
- Brunning, R., *Somerset's Peatland Archaeology. Managing and Investigating a Fragile Resource*, Oxford, 2013.
- Bugyis, K. A., *The Care of Nuns: The Ministries of Benedictine Women in England during the Central Middle Ages*, Oxford, 2019.
- Burckardt, J., *L'età di Costantino il Grande*, Firenze, 1957.
- Burini de Lorenzi, C., *La Peregrinatio di Paola: Agiografia ed Esegesi (Girolamo, ep. 108)*, in *Augustinianum*, 55/1, 2015, p. 87-112.
- Busby, P., *Whitby Abbey; an Archaeologist's View*, in *Whitby Literary and Philosophical Society Annual Report*, 2002, p. 25-27.
- Campbell, J., *The Advent Lyrics of the Exeter Book*, Princeton, 1959.
- Canella, T., *L'Impero costantiniano e i luoghi sacri*, Bologna, 2016.
- Canetti, L., *Mnemostoria e archeologia rituale delle traslazioni di reliquie tra Antichità e Medioevo*, in "Inventio" e/o "translatio". Il culto delle reliquie dei santi. Atti del II Seminario "Agiografia e liturgia tra Roma e Costantinopoli" (Grottaferrata-Roma, 29-31 marzo 2001), Grottaferrata, 2007, p. 131-151.
- Capt, E. R., *The Traditions of Glastonbury*, Muskogee, 2016.
- Cardini, F., *Sacro Graal*, Roma, 2018.
- Carey, J., *Tuath Dé*, in Koch J. T. (edited by), *The Celts: History, Life, and Culture*, Oxford, 2012, p. 751-753.
- Carletti, C., *Nascita e sviluppo del formulario epigrafico cristiano: prassi e ideologia*, in *Iscrizioni*, 1997, p. 143-164.
- Carley, J. P., *Glastonbury Abbey and the Arthurian Tradition*, Cambridge, 2001.
- Carley, J. P., *Glastonbury Abbey: The Holy House at the Head of the Moors Adventurous*, London, 1988.
- Carley, J. P., *John Leland and the Contents of English pre-Dissolution Libraries: Glastonbury Abbey*, in *Scriptorium*, 40/1, 1986, p. 107-120.
- Carley, J. P., *Manuscript Remains of John Leland: The King's Antiquary*, in *TEXT*, 2, 1985, p. 111-120.
- Carley, J. P., *Polydore Vergil and John Leland on King Arthur: The Battle of the Books*, in *Arthurian Interpretations*, 15/2, 1984, p. 86-100.

- Carley, P. J., *Glastonbury Abbey*, New York, 1988.
- Carney, J., *The problem of St. Patrick*, Dublin, 1961.
- Carr, J., *Excavations on the Mound, Glastonbury, Somerset, 1971*, in *Proc. Somerset Archaeol. Natur. Hist. Soc.*, 129, 1985, p. 37-62.
- Carreras, C., *A Macroeconomic and Spatial Analysis of Long-Distance Exchange: The Amphora Evidence from Roman Britain*, University of Southampton, Department of Archaeology, PhD Thesis, 1994.
- Carreras, C., de Soto, P., *The Roman Transport Network. A Precedent for the Integration of the European Mobility*, in *Historical Methods*, 46, 2013, p. 117-133.
- Castleden, R., *Rodney, King Arthur: The Truth Behind the Legend*, Routledge, 1999.
- Cathcart King, D. J., *The Castle in England and Wales: An Interpretative History*, London, 1991.
- Chabannes, J., *Bernardo di Chiaravalle mistico e politico*, Roma, 2001.
- Chambers, E. K., *Artur of Britain*, London, 1927.
- Chambers, R., *The Book of Days, a Miscellany of Popular Antiquities in Connection with the Calendar including Anecdote, Biography & History Curiosities of Literature and Oddities of Human Life and Character*, II, London, 1832.
- Champneys, A. C., *Irish Ecclesiastical Architecture*, London, 1910.
- Chandler, J. (edited by), *John Leland's Itinerary: Travels in Tudor England*, Stroud, 1993.
- Charles-Edwards, T. M., *The Distinction between Land and Moveable Wealth in Anglo-Saxon England*, in Sawyer, P. H. (edited by), *Medieval Settlement: Continuity and Change*, London, 1976, p. 182.
- Church, C. M., *Reginald, Bishop of Bath (1174-1191). His Episcopate and His Share on the Building of the Church of Wells*, in *Archaeologia*, 50, 1887, p. 295-360.
- Clayton, M., *The Apocryphal Gospels of Mary in Anglo-Saxon England*, in *CSASE*, 26, 1986, p. 286-315.
- Clayton, M., *The Cult of the Virgin Mary in Anglo-Saxon England*, Cambridge, 2010.
- Coates, S., *The Role of Bishops in the Early Anglo-Saxon Church: A Reassessment*, in *History*, 81, 1996, p. 177-196.
- Coles, J. M., Coles, B. J., Morgan, R. A., *Excavations at the Glastonbury Lake Village 1984*, in Coles, J. M. (edited by), *Somerset Levels Papers*, 14, 1988, p. 57-62.
- Cookson, N., *The Christian Church in Roman Britain: A Synthesis of Archaeology*, in *World Archaeology*, 18, 1987, p. 426-433.
- Costantini, A., *Le anfore*, in Alberti, A., Paribeni, E. (a cura di), *Archeologia in Piazza dei Miracoli. Gli scavi 2003-2009*, Pisa, 2011, p. 393-430.
- Costen, M., *Documents Relating to the Church at Shapwick*, in Gerrard, C., Aston, M. (edited by), *The Shapwick Project*, London, 2006, p. 1051-1053.
- Costen, M., *Saints, Monks and Bishops; Cult and Authority in the Diocese of Wells (England) Before the Norman Conquest*, in *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture*, 3/2, 2011, p. 63-95.
- Cowan, T., *Il fuoco nella testa: uno studio sullo sciamanesimo celtico*, Spigo Saturnia, 2006.
- Cownie, E., *Religious Patronage in Anglo-Norman England, 1066-1135*, Woodbridge, 1998.
- Cracco Ruggini, L., *All'ombra di Momigliano: Peter Brown e la mutazione del tardoantico*, in *Rivista Storica Italiana*, 100, 1988, p. 739-767.
- Cracco Ruggini, L., *La città nel mondo antico: realtà e idea*, in Wirth, G., Schwarte, K. H., Heinrichs, J., *Romanitas-Christianitas. Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römische Kaiserzeit*, Berlin-New York, 1982, p. 61-82.
- Cracco-Ruggini, L., *Aquileia e Concordia: il duplice volto di una società urbana nel IV secolo d.C.*, in *Vita sociale*,

- artistica e commerciale di Aquileia romana*, *Antichità Altoadriatiche*, 29, Udine, 1987, p. 57-95.
- Cramp, R., *A Reconsideration of the Monastic Site of Whitby*, in Spearman, M. R., Higgitt, J. (edited by), *The Age of Migrating Ideas: Early Medieval Art in Northern Britain and Ireland*, Edinburgh-Stroud, 1993, p. 64-73.
- Cramp, R., *Monastic Sites*, in Wilson, D. M. (edited by), *The Archaeology of Anglo-Saxon England*, London, 1976, p. 223-229.
- Creighton, O., Wright, D., *Anarchy: War and Status in 12th-Century Landscapes of Conflict*, Liverpool, 2017.
- Crick, J., *Geoffrey of Monmouth, Prophecy and History*, in *Journal of Medieval History*, 18, 1992, p. 357-371.
- Crittall, E. (edited by), *Royal forests*, in *A History of the County of Wiltshire*, London, 1959, p. 391-433.
- Crosby, E. U., *Bishop and Chapter in Twelfth-Century England: A Study of the Mensa Episcopalis*, Cambridge, 2003.
- Crowder, C. M. D., *Unity, Heresy and Reform 1378-1460: The Conciliar Response to the Great Schism*, London, 1977.
- Cunliffe, B. W., *On the Ocean: The Mediterranean and the Atlantic from Prehistory to AD 1500*, Oxford, 2017.
- Cunliffe, B. W., *Roman Bath Discovered*, Oxford, 2000.
- Cunliffe, B.W., *The Somerset Levels in the Roman Period*, in Thomas, C. (edited by), *Rural Settlement in Roman Britain*, London, 1966, p. 68-73.
- Curley, M., *Geoffrey of Monmouth*, New York, 1994.
- Dalton, P., *The Topical Concerns of Geoffrey of Monmouth's Historia Regum Britanniae: History, Prophecy, Peacemaking, and English Identity in the Twelfth Century*, in *Journal of British Studies*, 44/4, 2005, p. 688-712.
- Dalton, P., White, G. J. (edited by), *King Stephen's Reign (1135-1154)*, Woodbridge, 2008.
- Davis, R., *The Book of Pontiffs*, Liverpool, 2009.
- De Rossi, G. B., *La Roma sotterranea cristiana*, Roma, 1864.
- Deanesly, M., *The Pre-Conquest Church in England*, New York, 1961.
- Delaruelle, F., Ourliac, P., Labande, E. R., *La Chiesa al tempo del grande scisma e della crisi conciliare: 1378-1449*, Torino, 1981.
- Demesticha, S., *Amphora Production on Cyprus During the Late Roman Period*, in C. Bakirtzis (edited by), *VII Congrès international sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*, (Thessalonichi, 11-16th October 1999), Athènes, 2003, p. 469-476.
- Demesticha, S., *Some Thoughts on the Production and Presence of the Late Roman Amphora 13 on Cyprus*, in M. Berg-Briese, L. E. Vaag, L. E. (edited by), *Trade Relations in Eastern Mediterranean from Hellenistic Period to Late Antiquity: The Ceramic Evidence*, 3, 2005, p. 169-178.
- Destro, A., Pesce, M., *La morte di Gesù: Indagine su un mistero*, Milano, 2014.
- Deyts, S., *Images des Dieux de la Gaule*, Paris, 1992.
- Di Berardino, A., *Tendenze attuali negli studi patristici*, in *Complementi interdisciplinari di Patrologia*, Roma, 1989, p. 25-70.
- Dumontier, M., *L'empire des Plantagenêts. Aliénor d'Aquitaine et son temps*, Paris, 1980.
- Dumville, D. N., *Auxilius, Iserninus, Secundinus e Benignus*, in *Idem* (edited by), *A Saint Patrick, 493-1993 d.C.*, Woodbridge, 1993, p. 89-105.
- Dumville, D. N., *Liturgy and the Ecclesiastical History of Late Anglo-Saxon England: Four Studies*, Woodbridge, 1992.
- Dumville, D. N., *Motes and Beams: Two Insular Computistical Manuscripts*, in *Peritia*, 2, 1983, p. 248-256.
- Dumville, D. N., *St Patrick in an Anglo-Saxon Martirology*, in *Id., Patrick AD 493-1993*, Woodbridge, 1993, p. 243-254.
- Dunning, R. W., *Glastonbury*, in *Idem* (edited by), *Victoria History of the County of Somerset*, 9, London, 2006, p. 6-

- Dunning, R., *Somerset and Avon*, Stroud, 1992.
- Dunning, R., *Somerset Churches and Chapels: Building Repair and Restoration*, Halsgrove, 2007.
- Dupront, A., *Antropologia del sacro e culti popolari: il pellegrinaggio*, in Russo, C. (a cura di), *Società, Chiesa e vita religiosa nell'Ancien Régime*, Napoli, 1976, p. 156-157.
- Eaton, T., *Plundering the Past: Roman Stonework in Medieval Britain*, Stroud, 2000.
- Eckardt, H., Crummy, N., *Styling the Body in Late Iron Age and Roman Britain: A Contextual Approach to Toilet Instruments*, Montagnac, 2008.
- Edwards, N., *The Archaeology of Early Medieval Ireland, c. 400-1169: Settlement and Economy*, in Ó Cróinín, D. (edited by), *A New History of Ireland: Prehistoric and Early Ireland*, Oxford, 2008, p. 235-300.
- Ehrman, B., *Jesus Apocalyptic Prophet of the New Millennium*, Oxford, 1999.
- Empereur, J. Y., Picon, M., *Les régions de production d'amphores imperiales en Méditerranée orientale. Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherché*. Actes du colloque de Sienne (Paris, 22-24 mai 1986), Paris, 1989, p. 223-248.
- Esmonde Cleary, S., *The Ending of Roman Britain*, London 1989.
- Esposito, M., *The Patrician Problem and a Possible Solution*, in *Irish Historical Studies*, X/38, 1956, p. 131-155.
- Evans, S., *The High History of the Holy Grail*, Illinois, 2016.
- Everett, A., *St Katherine's Priory, Exeter*, in *Proceedings of the Devon Archaeological Exploration Society*, 2, 1934, p. 110-119.
- Faletra, M. A., *Narrating the Matter of Britain: Geoffrey of Monmouth and the Norman Colonization of Wales*, in *Chaucer Review*, 35, 2000, p. 60-85.
- Faletra, M., *Wales and the Medieval Colonial Imagination: The Matters of Britain in the Twelfth Century*, New York, 2014.
- Faral, E., *Geoffrey de Monmouth: les faits et les dates de sa biographie*, in *Romania*, 53, 1927, p. 1-42.
- Farmer, D. H., *Regularis Concordia: Millennium Conference*, in *Ampleforth Journal*, 76, 1971, p. 30-53.
- Farmer, D. H., *The Progress of the Monastic Revival*, in Parsons, D. (edited by), *Tenth-Century Studies: Essays in Commemoration of the Millennium of the Council of Winchester and the Regularis Concordia*, Chichester, 1975, p. 10-19.
- Fauduet, I., *Fibre preromaines, romaines, et merovingiennes du musé du Louvre*, Paris, 1999.
- Favier, J., *Les finances pontificales à l'époque du Grand Schisme d'Occident 1378-1409*, Paris, 1966.
- Ferrua, A., *Antichità cristiane: i lavori del papa Vigilio nelle catacombe, Santa Felicita e i suoi figli*, in *Civiltà Cattolica*, I, 1967, p. 353-362.
- Ferrua, A., *Epigrammata Damasiana*, in *Sussidi allo studio delle antichità cristiane*, 2, Roma, 1942, p. 129-181.
- Ferrua, A., *San Glicerio, vescovo di Milano*, in *Civiltà Cattolica*, I, 1964, p. 30-37.
- Finberg, H. P. R., *The Early Charters of the West Midlands*, Leicester, 1972.
- Finberg, H. P. R., *The Early Charters of Wessex*, Leicester, 1956.
- Flaitz, F., *Die heilige Agnes, Jungfrau und Martyrin in Rom*, Rom, 1935.
- Fleuriot, L., *Sur quatre textes bretons en latin, le «Liber vetustissimus» de Geoffroy de Monmouth et le séjour de Taliesin en Bretagne*, in *EC*, 18, 1981, p. 197-213.
- Flood, V., *Arthur's Return from Avalon: Geoffrey of Monmouth and the Development of the Legend*, in *Arthuriana*, 25/2, 2015, p. 84-110.
- Flori, J., *Riccardo Cuor di Leone. Il re cavaliere*, Torino, 2002.

- Fodale, S., *Alunni della perdizione. Chiesa e potere in Sicilia durante il Grande Scisma (1372- 1416)*, Roma, 2008.
- Fois, M., *Il valore ecclesiologico del decreto Haec sancta del Concilio di Costanza*, in *La Civiltà Cattolica*, 126, 1975, p. 138-152.
- Foley, W. T., *Images of Sanctity in Eddius Stephanus' 'Life of Bishop Wilfrid', an Early English Saint's Life*, Lewiston, 1992.
- Foot, S., *Glastonbury's Early Abbots*, in Abrams, L., Carley, J. P., *The Archaeology and History of Glastonbury Abbey: Essays in Honour of the Ninetieth Birthday of C. A. Raleigh Radford*, Woodbridge, 1991, p. 163-189.
- Forsyth, I. H., *The Throne of Wisdom: Wood Sculptures of the Madonna in Romanesque France*, Princeton: Princeton, 1972.
- Foster, J., *L'abitato di Gussago All Saints*, in *I Celti, catalogo della mostra di Venezia 1990*, Milano, 1991.
- Fox, C., *Pattern and Purpose, a Survey of Early Celtic Art in Britain*, Cardiff, 1958. Frances, B., *Did Saint Bridget Visit Glastonbury*, Glastonbury, 2008.
- Freiberg, M., *Going Gregorian, 1582-1752: A Summary View*, in *The Catholic Historical Review*, 86/1, 2000, p. 1-19.
- French, J. P., *John Dee: The World of an Elizabethan Magus*, London, 1972.
- Frend, W., *Ecclesia Britannica: Prelude or Dead End?*, in *Town and Country in the Early Christian Centuries. Essays*, London, 1980, p. 129-144.
- Fulford, M. G., *New Forest Roman pottery. Manufacture and Distribution, with a Corpus of Pottery Types*, in *BAR*, 17, 1975b, p. 261-367.
- Fulford, M. G., *Britain and the Roman Empire: The Evidence for Regional and Long Distance Trade*, in Jones, R. F. J. (edited by), *Britain in the Roman Period: Recent Trends*, Sheffield, 1991, p. 35-47.
- Fulford, M. G., *Pottery*, in *Excavations at Portchester Castle 1: Roman*, in *Rep. Res. Comm. Soc. Antiq. London*, 32, 1975a, p. 270-367.
- Gabucci, A., *Attraverso le Alpi e lungo il Po: Importazione e distribuzione di sigillate galliche nella Cisalpina*, Roma, 2017.
- Gamble, B., *Cornish Mines: St Just to Redruth*, Penzance, 2011.
- Gardner, H., *The Beginning of Christianity in Britain*, Indianapolis, 2010.
- Garrow, D. et al., *Dating Celtic Art: A Major Radiocarbon Dating Programme of Iron Age and Early Roman Metalwork in Britain*, in *Archaeological Journal*, 166, 2010, p. 79-123.
- Gathercole, C., *An Archaeological Assessment of Glastonbury: English Heritage Extensive Urban Survey*, Taunton, 2003.
- Gaullier Bougassas, C., *Voeux du paon de Jacques de Longuyon*, Paris, 2011.
- Gelling, M., *Some Meanings of Stow*, in Pearce, S. M., *The Early Church in Western Britain and Ireland: Studies Presented to C.A. Raleigh Radford*, BAR, 102, Oxford, 1982, p. 187-196.
- Genet, J. P., *English Nationalism: Thomas Polton at the Council of Constance*, in *Nottingham Medieval Studies*, 28, 1984, p. 60-78.
- Gerrard, C. M., Aston, M. A., *The Shapwick Project, Somerset. A Rural Landscape Explored*, Leeds, 2007.
- Gerrard, C. M., *Interpreting the English village. Landscape and community at Shapwick*, Somerset, Oxford, 2013.
- Giardina, A., *Esplosione di Tardoantico*, in *Studi Storici*, 40, 1999, p. 157-180.
- Gibson, M., *Lanfranco Da Pavia al Bec a Canterbury*, Milano, 1989.
- Gijsel, J. (edited by), *Libri de nativitate Mariae: Pseudo-Matthaei Evangelium, textus et commentarius*, Turnhout, 1997.
- Gillingham, J., *The English in the Twelfth Century: Imperialism, National Identity and Political Values*, Woodbridge, 2000.

- Gillingham, J., *Thegns and Knights in Eleventh-Century England: Who Was Then the Gentleman?*, in *TRHS*, 5, 1995, p. 129-153.
- Girardi, M. (a cura di), *Basilio di Cesarea e il culto dei martiri nel IV secolo. Scrittura e tradizione*, Bari, 1990.
- Gneuss, H., *Anglicae linguae interpretatio: Language Contact, Lexical Borrowing and Glossing in Anglo-Saxon England*, in *Proceedings of the British Academy*, 82, 1993, p. 107-148.
- Gneuss, H., *The Study of Language in Anglo-Saxon England*, in *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 72/1, 1990, p. 3-32.
- Godwin H., *The Archives of the Peat Bogs*, Cambridge, 1981.
- Goodall, A., *The Glastonbury Abbey Memorial Plate Reconsidered*, in *The Antiquaries Journal*, LXVI, 1986, p. 364-368.
- Gorki, K., *Le roi saint. Un problème d'idéologie féodale*, in *Annales*, XXIV, 1969, p. 370-376.
- Gosden, C., Hill, J. D., *Introduction: Reintegrating 'Celtic' Art*, in Garrow, D., Gosden, C., Hill, J. D. (edited by), *Rethinking Celtic Art*, Oxford, 2008, p. 1-14.
- Gosselin, F. P. J., *Recherches sur le Geographie systematique et positive des Anciens*, Paris, 1813.
- Grasso, S., *Il Vangelo di Giovanni*, Roma, 2008.
- Gravett, C., *Hastings 1066: The Fall of Saxon England*, Oxford, 1992.
- Greene, J. P., *Norton Priory: The Archaeology of a Medieval Religious House*, Cambridge, 1989.
- Gretsch, M., *Cambridge, Corpus Christi College 57: A Witness to the Early Stages of the Benedictine Reform in England?*, in *Anglo-Saxon England*, 32, 2003, p. 111-146.
- Gretsch, M., *The Intellectual Foundations of the English Benedictine Reform*, Cambridge, 2004.
- Griffin, E., *Glastonbury and the Grail: Did Joseph of Arimathea Bring the Sacred Relic to Britain?*, Jefferson, 2013.
- Griffiths, M. E., *Early Vaticination in Welsh with English Parallels*, Cardiff, 1977.
- Grosjean, P., *S. Patrice d'Irlande et quelques homonymes dans les anciens martyrologes*, in *The Journal of Ecclesiastical History*, 1, 1950, p. 151-171.
- Grosjean, P., *Vies et miracles de S. Petroc: I. Le dossier du manuscrit de Gotha*, in *Analecta Bollandiana*, 74, 1956, p. 131-188.
- Guillemain, B., *I Papi di Avignone 1309-1376. Arte, cultura, organizzazione, carità. La Chiesa al passaggio dal medioevo al mondo moderno (Italiano)*, Roma, 2003.
- Guy, C., *Washford, Cleeve Abbey*, in *SAHNS*, 125, 1981, p. 93-113.
- Hachmann, R., *Gundestrup-Studien. Untersuchungen zu den spätkeltischen Grundlagen der frühgermanischen Kunst*, in *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 71, 1991, p. 568-903.
- Haddan, A. W., Stubbs, W. (edited by), *Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and Ireland*, I, Oxford, 1869.
- Hamcocks, A., *Little Paxton Pottery*, in Gibson, A. (edited by), *Prehistoric Pottery: People, Pattern and Purpose*, Oxford, 2003, p. 71-110.
- Hamilton Jenkin, A. K., *Cornwall and its People*, London, 1945.
- Hamilton, S., Manley, J., *Hillforts, Monumentality and Place: A Chronological and Topographic Review of First Millennium BC Hillforts of South-East England*, in *European Journal of Archaeology*, 4/1, 2001, p. 7-42.
- Haseloff, G., *Lo smalto celtico*, in *I Celti, catalogo della mostra di Venezia 1990*, Milano, 1991, p. 639.
- Hauf, M., *Il cammino di Santiago: i misteri del pellegrinaggio per Santiago de Compostela*, Roma, 2004.
- Hawk, B. W., *Preaching Apocrypha in Anglo-Saxon England*, Toronto, 2018.

- Hawkins, J., *On the Intercourse Which Subsisted between Cornwall and the Commercial States of Antiquity; and, on the State of the Tin-Trade during the Middle Ages*, in *Transactions of the Royal Geological Society of Cornwall*, 3, 1828, p. 113-135.
- Haycock, M., *Preiddeu Annwn and the Figure of Taliesin*, in *Studia Celtica*, 18-19, 1983-1984, p. 52-78.
- Hayman, R., *Holy Grail and Holy Thorn: Glastonbury in the English Imagination*, London, 2014.
- Hayward, L. C., *The Romans at Ilchester, Lufton, Yeovil and District*, in *Yeovil Archaeological and Local History Society*, 13, 1978, p. 18-32.
- Haywood, J., *Anglo-Saxon Piracy and the Migration to Britain*, in *Dark Age Naval Power: Frankish & Anglo-Saxon Seafaring Activity*, Frithgarth, 1999.
- Hearn, M. F., *Canterbury Cathedral and the Cult of Becket*, in *The Art Bulletin*, 76/1, 1994, p. 19-52.
- Hearte, E., *The story of Place St. Anthony in Roseland*, Truro, 1971.
- Heke, A., *The Roman Building Materials from Excavations at Chester's Roman Amphitheatre*, Research Report Series, 71, 2017.
- Hellmuth, P. S., *Lebor Laignech*, in Koch, T. J. (edited by), *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*, Oxford, 2006, p. 1125-1126.
- Henig, M., Booth, P., *Roman Oxfordshire*, Stroud, 2001.
- Hildesheim, G. O., *Camden William, Britannia (1607)*, Friburg, 1970.
- Hingst, A. J., *The Written World: Past and Place in the Work of Orderic Vitalis*, Indiana, 2009.
- Hodges, R., Whitehouse D., *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*, London, 1983.
- Hogg, A. H. A., *British Hill-forts: An Index*, in *BAR Brit. Ser.*, 62, 1979, p. 27-55.
- Holgate, R., *The Medway Megaliths and Neolithic Kent*, in *Archaeologia Cantiana*, Kent Archaeological Society, 97, 1982, p. 221-234.
- Hollinrake, C., *An Archaeological Excavation at Ponter's Ball, Glastonbury*, in *Somerset HER*, 1993.
- Hollis, S., *Anglo-Saxon Women and the Church: Sharing a Common Fate*, Woodsbridge, 1992.
- Holmes, T. S., *Wells and Glastonbury: A Historical and Topographical Account*, London, 1908.
- Holzmeister, U., *Zur Frage der Blutgerichtsbarkeit des Synedriums*, in *Biblica*, 19, 1938, p. 43- 58
- Homer, F., *Tin, Lead and Pewter*, in Blair, J., Ramsay, N. (edited by), *English medieval industries: craftsmen, techniques, products*, London, 1991, p. 57-80.
- Hopkinson-Ball, T. F., *Glastonbury: Origins of the Sacred*, Bristol, 2012.
- Hosler, J. D., *Henry II: A Medieval Soldier at War, 1147–1189*, Leiden, 2007.
- Housley, R. A., *et al.*, *An Ecological Context for the Post-Roman Archaeology of the Somerset Moors*, in *Journal of Wetland Archaeology*, 7, 2007, p. 1-22.
- Housley, R. A., *The Environment around Glastonbury Lake Village*, in Coles, J. M., Minnitt ,S. C. (edited by), *Industrious and Fairly Civilised: The Glastonbury Lake Village*, Taunton, 1995, p. 121-136.
- Housley, R. A., *The Environmental Context of Glastonbury Lake Village*, in Coles, J. M. (edited by), *Somerset Levels Papers*, 14, 1988, p. 63-82.
- Howard, A. J., *et al.*, *Fluvial Sediments, Correlations and Palaeoenvironmental Reconstruction: The Development of Robust Radiocarbon Chronologies*, in *Journal of Archaeological Science*, 36, 2009, p. 2680-2688.
- Howard-Gordon, F., *Glastonbury: Maker of Myths*, Wells, 2010.
- Howlett, D. R., *The Celtic Latin Tradition of Biblical Style*, Dublin, 1995.
- Howlett, D. R., *The Literary Context of Geoffrey of Monmouth: An Essay on the Fabrication of Sources*, in *Arthuriana*, 5, 1995, p. 26-65.

- Howlett, D., *A Triad of Texts about Saint David*, in Wyn Evans, J., Woodin, J. M., *St David of Wales: Cult, Church and Nation*, Woodbridge, 2007, p. 253-273.
- Hugh, T., *The Norman Conquest: England after William the Conqueror. Critical Issues in History*, Lanham, 2007.
- Hughes, K., *From the Cauldron Born: Exploring the Magic of Welsh Legend & Lore*, Woodbury, 2012.
- Hughes, K., *The Church in Early Irish Society*, New York, 2019.
- Huld-Zetsche, I., *Trierer Reliefsigillata Werkstatt*, in *Materialen zur römanisch-germanischen Keramik*, 12, 1993, p. 33-41.
- Hunter, F., Painter, K., *Late Roman Silver. The Traprain Treasure in Context*, Mainland, 2013.
- Huscroft, R., *Ruling England, 1042-1217*, Harlow, 2005.
- Huscroft, R., *The Norman Conquest: A New Introduction*, New York, 2009.
- Hutchinson, M. (edited by), *Pre-Norman Conquest History of Glastonbury Abbey: some Fascinating Snippets Based on the Original Latin Manuscript De Antiquitate Glastonie Ecclesie by William of Malmesbury*, s.l., 2016.
- Hutton, R., *Witches, Druids and King Arthur*, London, 2006.
- Ingledeew, F., *The Book of Troy and the Genealogical Construction of History: The Case of Geoffrey of Monmouth's Historia regum Britanniae*, in *Speculum*, 69/3, 1994, p. 665-704.
- Insolera, M., *La Chiesa e il Graal: studio sulla presenza esoterica del Graal nella tradizione ecclesiastica*, Roma, 1998.
- Jackson, R., *Camerton: The Late Iron Age and Early Roman Metalwork*, London, 1990.
- Jacobsthal, P., *Early Celtic Art*, Oxford, 2011.
- Jamme, A., Chiffolleau J. (édité par), *La Papauté et le Grand Schisme (Avignon/Rome). Langages politiques, impacts institutionnels, ripostes sociales et culturelles*. Actes du colloque international d', Avignon (Avignon, 13-15 novembre 2008), Rome, 2013.
- Jankulak, K., *The medieval cult of St. Petroc*, Woodbridge, 2000.
- Jared, L. M., *English Ecclesiastical Vacancies During the Reign of William II and Henry I*, in *Journal of Ecclesiastical History*, XLII, 1991, p. 362-393.
- Jay, M., *Iron Age Diet at Glastonbury Lake Village: The Isotopic Evidence for Negligible Aquatic Resource Consumption*, in *Oxford Journal of Archaeology*, 27, 2008, p. 201-216.
- Jelley, H., *Locating the Birthplace of Saint Patrick*, in *British Archaeology*, 36, 1998, p. 10-11.
- John, E., *Edward the Confessor and the Norman Succession*, in *HER*, 94, 1979, p. 241-267.
- Johns, C., *The Risley Park Lanx: A Lost Antiquity from Roman Britain*, in *Antiquaries Journal*, 61, 1981, p. 53-72.
- Johnson, R. F., *Saint Michael the Archangel in Medieval English Legend*, Woodbridge, 2005.
- Jones, G., *The Cult of Michael The Archangel in Britain*, in Bouet, P., Otranto, G., Vauchez, A. (a cura di), *Culto e santuari di San Michele nell'Europa medievale*, Bari, 2007, p. 147-182.
- Jones, K., Griffiths, D., *The Goddess in Glastonbury*, Glastonbury, 1990.
- Jones, T. G., *Some Arthurian Material in Keltic*, in *Aberystwyth Studies* 8, 1926, p. 37-93.
- Jope, E. M., *The Saxon Building-Stone Industry in Southern and Midland England*, in *Medieval Archaeology*, 8, 1964, p. 91-118.
- Jossa, G., *La storia della Chiesa antica*, in *La storiografia italiana degli ultimi vent'anni*, Roma-Bari, 1989.
- Kajanto, I., *Onomastic Studies in the Early Christian Inscriptions of Rome and Carthage* in *Acta Instituti Romani Finlandiae*, II, 1963, p. 87-121.
- Kajanto, I., *Onomastic studies in the Early Christian Inscriptions of Rome and Carthage*, Helsinki, 1963.

- Keay, S. J., *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean*, Oxford, 1984.
- Keeler, L., The Historia Regum Britanniae and Four Mediaeval Chroniclers, in *Speculum*, 21/1, 1946, p. 24-37.
- Kelly, S. E., *The Charters of Malmesbury Abbey*, Oxford, 2005.
- Kelly, T. E., *Le Haut Livre Du Graal, Perlesvaus: A Structural Study*, Geneve, 1974.
- Kennedy, E. D., *Visions of History: Robert de Boron and English Arthurian Chroniclers*, in Lacy, N. J. (ed.), *The Fortunes of King Arthur*, Cambridge, 2005 p. 29-46.
- Kent, O., *Ceramic Finds from Archaeological Excavations at Glastonbury Abbey, 1901–1979*, in *Proc. Somerset Archaeol. Natur. Hist. Soc.*, 140, 1996, p. 73-104.
- Kent, O., *Ceramic Finds from Archaeological Excavations at Glastonbury Abbey, 1901–1979*, in *Proc. Somerset Archaeol. Natur. Hist. Soc.*, 141, 1997, p. 221-231.
- Kerr, J., *Monastic Hospitality: The Benedictines in England, C.1070-c.1250*, Woodbridge, 2007.
- Keyne, S., *The Diplomas of King Aethlred 'the Unready' 978-1016. A Study in their Use as Historical Events*, Cambridge, 1980.
- Keynes, S., *Studies on Anglo-Saxon Diplomas*, Cambridge, 1977.
- King, E., *The Gesta Stephani*, in Bates, D., Crick, J. C., Hamilton, S. (edited by), *Writing Medieval Biography, 750-1250: Essays in Honour of Professor Frank Barlow*, Woodbridge, 2006.
- Kirby, D. P., *Bede, Eddius Stephanus and the Life of Wilfrid*, in *The English Historical Review*, 98/386, 1983, p. 101-114.
- Klinka-Ballesteros, I., de Donker, B., *A la redécouverte du trésor de Neuvy-en-Sullias*, Orleans, 2007.
- Knowles, D. D., *Henry of Blois, Bishop of Winchester*, in *Winchester Cathedral Record*, XLI, 1972, p. 28-36.
- Knowles, D., London, V. C. M., Brooke, C., *The Heads of Religious Houses, England and Wales, 940-1216*, Cambridge, 2001.
- Knowles, D., *The Monastic Order in England: A History of Its Development from the Times of St Dunstan to the Fourth Lateran Council 940-1216*, Cambridge, 2004.
- Koch, J. T., Carey, J. (edited by), *The Spoils of the Unworld*, in *The Celtic Heroic Age: Literary Sources for Ancient Celtic Europe and Early Ireland and Wales*, Andover, 2000, p. 295-297.
- Koch, J. T., *The Early Chronology for St Patrick (c. 351–c. 428): Some New Ideas and Possibilities*, Dublin, 1990.
- Krochalis, J., Magna tabula: *The Glastonbury Tablets*, in Carley, J. (edited by), *Glastonbury Abbey and the Arthurian Tradition*, Woodbridge, 2001, p. 435-567.
- Lacy, N. J., Chase, C. J., *The History of the Holy Grail*, Cambridge, 2010.
- Lacy, N. J., *The Fortunes of King Arthur*, Cambridge, 2005.
- Lagorio, V. M., Day, M. D. (edited by), *King Arthur through the Ages*, New York-London, 1990.
- Lagorio, V. M., *The Evolving Legend of St. Joseph of Glastonbury*, in *Speculum*, 46/2, 1971, p. 209-231.
- Lapidge, M., *The Career of Aldhelm*, in Godden M. et al. (edited by), *Anglo-Saxon England*, 36, Cambridge, 2007, p. 15-52.
- Lapidge, M., *The Cult of St Indract at Glastonbury*, in *Idem* (edited by), *Anglo-Latin Literature, 900-1066*, London, 1993, p. 419-452.
- Lapidge, M., *The Cult of St. Indract at Glastonbury*, in Whitelock, D., McKitterick, R., Dumville, D. N. (edited by), *Ireland in Early Medieval Europe: Studies in Memory of Kathleen Hughes*, Cambridge, 1982, p. 179-212.
- Lapidge, M., *The Life of St Oswald*, in Scragg, D. (edited by), *The Battle of Maldon AD 991*, Oxford, 1991, p. 51-58.
- Larrington, C., *King Arthur's Enchantresses: Morgan and Her Sisters in Arthurian Tradition*, London, 2006.
- Lawson, M. K., *The Battle of Hastings:1066*, Stroud, 2002.

- Laynesmith, M. D., *Stephen of Ripon and the Bible: allegorical and typological interpretations of the Life of St Wilfrid*, in *Early Medieval Europe*, 9, 2000, p. 163-182.
- Leedom, J. W., *William of Malmesbury and Robert of Gloucester reconsidered*, in *Albion*, VI, 1974, p. 251-265.
- Lewis, L. S., *Glastonbury, The Mother of Saints*, Bristol, 1925.
- Lewis, S., *St. Joseph of Arimathea at Glastonbury*, Cambridge, 1955.
- Liam, A. S., Musciàd, E., *Fregi ornamentali dell'arte celtica*, Aosta, 1999.
- Liddiar, R., *Castles in Context: Power, Symbolism and Landscape, 1066 to 1500*, Macclesfield, 2005.
- Lieu, S. N. C., Montserrat D., *Constantine: History, Historiography and Legend*, London, 1998.
- Lizzi, R., *Vescovi e strutture ecclesiastiche nella città tardoantica (l'Italia Annonaria nel IV-V secolo d.C.)*, Como, 1989.
- Lloyd, J. E., *Geoffrey of Monmouth*, in *EHR*, 57, 1942, p. 460-468.
- Loomis, C. G., *King Arthur and the Saints*, in *Speculum*, 8/4, 1933, p. 478-482.
- Loomis, R. S., *Celtic Myth and Arthurian Romance*, Chicago, 1997.
- Loomis, R. S., *The Grail: From Celtic Myth to Christian Symbol*, Princeton, 1971.
- Lopane, P., *I Catari. Dai roghi di Colonia all'eccidio di Montségur*, Besa, 2011.
- Lot, F., *Grastonbury et Avalon*, in *Romania*, 27, 1898, p. 529-573.
- Luiselli B., (a cura di), *Romanobarbarica. Scritti scelti*, Firenze, 2017.
- Luiselli, B. (a cura di), *Saggi di storia della cristianizzazione antica e altomedievale*, Roma, 2006.
- Luxford, M., *The Art and Architecture of English Benedictine Monasteries, 1300-1540: A Patronage History*, Woodbridge, 2008.
- Lyne, M., *Late Roman Handmade Grog-Tempered Ware Producing Industries in South East Britain*, London, 2016.
- Lynn, C. J., *Il santuario di Navan Fort*, in *I Celti, catalogo della mostra di Venezia 1990*, Milano, 1991, p. 610-611.
- Macdonald, P., *Perspectives on Insular La Tène art*, in Haselgrove, C., Moore, T., *The Later Iron Age in Britain and Beyond*, Oxford, 2007, p. 329-338.
- Mack, K., *Changing Thegns: Cnut's Conquest and the English Aristocracy*, in *Albion*, 16/4, 1984, p. 375-387.
- MacQuarrie, C. W., *The Biography of the Irish God of the Sea from the Voyage of Bran (c.700 A.D.) to Finnegans Wake (1939): The Waves of Manannán*, Lampeter, 2004.
- Maltwood, K. E., *A Guide to Glastonbury's Temple of the Stars*, London, 1964.
- Malyan, S. (edited by), *Shipwreck*, London, 2003.
- Manglaviti, L., *Dossier Templari e Graal*, Roma, 2008.
- Mann, N. S., *Avalon. I sacri misteri di Artù e Glastonbury*, Torino, 2015.
- Marcone, A., *Costantino il Grande*, Roma- Bari, 2000.
- Marren, P., *1066: The Battles of York, Stamford Bridge & Hastings. Battleground Britain*, Barnsley, 2004.
- Marrou, H. I., *Decadenza romana o tarda antichità: III-IV secolo*, Milano, 1978.
- Marshall, P., et al., *Stop Me If You Think You've Heard This One Before? Dating Glastonbury Lake Village, Somerset, UK*, Antiquity. [unpublished].
- Mason, E., *The House of Godwine*, London, 2004.
- Mason, E., *The Purposeful Patronage of Henry of Blois*, in *Medieval History*, III, 1993, p. 30-50.
- Mason, M., "Eretgia", *La crociata contro gli albigesi tra storia, epica e lirica trovadorica*, Rimini, 2014.

- Matthews, J., *A Glastonbury Reader: Selections from the Myths, Legends and Stories of Ancient Avalon*, London, 1991.
- Matthews, W., *The Ill-Framed Knight: A Skeptical Inquiry into the Identity of Sir Thomas Malory*, Berkeley, 1966.
- Mattingly, D., *An Imperial Possession. Britain in the Roman Empire, 54 BC-AD 409*, London, 2006.
- Mawer, F., *Evidence for Roman Christianity in Britain: The small finds*, Oxford, 1995.
- McGregor, A., *Finds from a Roman Sewer System and an Adjacent Building in Church Street*, York, 1976.
- McNamara, J. A., *Sexual Equality and the Cult of Virginity in Early Christian Thought*, in *Feminist Studies*, 3/3, 1976, p. 145-158.
- Meehan, B., *A Melody of Curves across the Page: Art and Calligraphy in the Book of Armagh*, in *Irish Arts Review*, 14, 1998, p. 91-101.
- Mercurelli, C., *Il sarcofago di un centurione pretoriano cristiano e la diffusione del cristianesimo nelle coorti pretorie*, in *Rivista di archeologia cristiana*, 16, 1939, p. 73 e ss.
- Meschini, M., *San Bernardo. Renovator seculi*, Ancora, 2004.
- Meskell, L., *Feminism, Paganism, Pluralism*, in Gazin-Schwartz, A., Holtorf, C. (edited by), *Archaeology and Folklore*, Routledge, 1999, p. 87 e ss.
- Miles-Watson, J., *Welsh Mythology: A Neostructuralist Analysis*, Amherst-New York, 2009.
- Miller, E., *The Abbey and Bishopric of Ely*, Cambridge, 1951.
- Millet, H., *L'Eglise du Grand Schisme: 1378-1417*, Paris, 2009.
- Millet, H., *Les pères du Concile de Pise (1409): édition d'une nouvelle liste*, in *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes*, 93/2, 1981, p. 713-790.
- Minnit, S. C., Coles, J. M., *Industrious and Fairly Civilized: The Glastonbury Lake*, Taunton, 1995.
- Moretti, L., *Statistica demografica ed epigrafica. Durata media della vita in Roma imperiale*, in *Epigraphica*, 21, 1959, p. 60-78.
- Morland, S. C., *Glaston Twelve Hides*, in *Proc. Somerset Nat. Hist. Archaeol. Soc.*, 128, 1984, p. 35-54.
- Morris, E. L., Crosby A., *Pottery and Briquetage*, in Vallender, J. (edited by), *Excavations at Spratsgate Lane, 1995 and 1996*, in *Trans Bristol Gloucestershire Archaeological Society*, 125, 2007, p. 51-72.
- Morris, E. L., *Later Prehistoric Pottery from Ham Hill*, in *Proc. Somerset Nat., Hist. Archaeol. Soc.*, 137, 1987, p. 27-47.
- Mortimer, R. (edited by), *Edward the Confessor: The Man and The Legend*, Woodbridge, 2009.
- Mould, Q., *Agricultural Implements*, in Riddler, I., Bennett, P., Sparey Green, C. (edited by), *The Roman Watermills and Settlement at Ickham, Kent*, Canterbury, 2010, p. 255-258.
- Mudd, A., Williams, R. J., Lupton, A., *Excavations alongside Roman Ermin Street, Gloucestershire and Wiltshire. The archaeology of the A419/417 Swindon to Gloucester road scheme*, in *Oxford Archaeol Unit*, 2, 1999, p. 153-260.
- Mulini, N., *Artefatti celtici e romani*, Derbyshire, 2000.
- Musarra, A., *Acri 1291. La caduta degli stati crociati*, Bologna, 2017.
- Musson, R. M. W., *Fatalities in British earthquakes*, in *Astronomy & Geophysics*, 44/1, 2003, p. 14-16.
- Napier, J., *Yule, Beltane, And Halloween Festivals*, Vancouver, 2011.
- Neale, J., *Following the River Camel*, Stroud, 2013.
- Neville, P. A., *Richard Pynson, King's Printer [1506-1529]: Printing and Propaganda in Early Tudor England*, London, 1990.
- Newall, V., *The Jews of Cornwall in Local Traditions*, in Perarce, K., Fry, H., *The Last Jews of Cornwall*, Bristol, 2000, p. 13-17.

Ní Bhrolcháin, M., *Leinster, Book of*, in Duffy, S. (edited by), *Medieval Ireland. An Encyclopedia*, New York – Abingdon, 2005, p. 272-274.

Nuzzo, D., *Tipologia sepolcrale delle catacombe romane: i cimiteri ipogeici delle vie Ostiense, Ardeatina e Appia*, Oxford, 2000.

Ó Fiaich, T., *St. Patricks Cathedral, Armagh*, Dublin, 1987.

Ó Riain, P., *The Martyrology of Óengus: The Transmission of the Text*, in *Studia Hibernica*, 31, 2001, p. 221-242.

Ó Riain, P., *The Tallaght Martyrologies, Redated*, in *Cambridge Medieval Celtic Studies*, 20, 1990, p. 21-38.

Ó Riain, P., *When and Why Cothraige was First Equated with Patricius?*, in *Zeitschrift für celtische Philologie*, 49–50, 1997, p. 698–711.

Ó Ríordáin, A. B., *Dublin City*, in Delaney T. G. (edited by), *Excavations 1970. Association of Young Irish Archaeologists, Ulster Archaeological Society and Group for the Study of Irish Historic Settlement*, 6, 1970, p. 73-85.

Ó Ríordáin, J., *I primi santi d'Irlanda. Vite e spiritualità*, Milano, 2005.

O'Rahilly, C., *Táin bó Cúalnge: from the Book of Leinster*, in *Irish Texts Society*, 49, 1967, p. 204.

O'Conor, K., *Motte Castles in Ireland, Permanent fortresses, Residences and Manorial Centres*, in *Château Gaillard: études de castellologie médiévale*, XX, 2002, p. 173-182.

Odahl, C. M., *Constantine and the Christian empire*, London - New York, 2004.

Olsen, B., *Sacred Places: 101 Spiritual Sites Around the World*, Chicago, 2000.

O'Rahilly, T. F., *The Two Patricks: A Lecture on the History of Christianity in Fifth-Century Ireland*, Dublin, 1942.

Orchard, N. A. (edited by), *The Leofric Missal*, Woodbridge, 2002.

Orengo, H. A., *The Seeds of Commerce: A Network Analysis-Based Approach to the RomanoBritish Transport System*, in *Journal of Archaeological Science*, 66, 2016, p. 21-35.

Orme, N., *Cornwall and the Cross*, Chichester, 2007.

Orme, N., *The Saints of Cornwall*, Oxford, 2000.

Ormrod, T., Knight, M., Pearce, S. M., *The Bronze Age Metalwork of South Western Britain: A corpus of material found between 1983 and 2014*, in *BAR*, 610, 2015, p. 112-119.

Otranto, G., Aulisa, I. (a cura di), *Sulle ali dell'angelo dal Gargano all'Europa*, Bari, 2008.

Otranto, G., Carletti, C., *Il santuario di S. Michele Arcangelo sul Gargano dalle origini al X secolo*, Bari, 1990.

Otranto, G., *Cristianizzazione del territorio, comunità locali e culti fino a Gregorio Magno fra sviluppi spontanei e spinte centralizzatrici*, in *Chiese locali e chiese regionali nell'Alto Medioevo. Atti della XLI Settimana di Studi* (Spoleto, 4-9 aprile 2013), Spoleto, 2014, p. 51- 116.

Otranto, G., *Dalla civitas alla diocesi nella Puglia tardoantica*, in *Invigilata Lucernis*, 11, 1989, p. 411-441.

Otranto, G., *Genesi, caratteri e diffusione del culto micaelico del Gargano*, in Bouet, P., Otranto, G., Vauchez A., *Culte et pèlerinages à Saint Michel en Occident: les trois monts dédiés à l'archange*, Rome, 2003, p. 43-64.

Otranto, G., *I Longobardi e il Santuario del Gargano*, in *Quaderni Friulani di Archeologia*, XVIII, 2008, p. 57-67.

Otranto, G., *Il Cammino dell'Angelo tra strade e santuari di Puglia*, in Guargagliini, P. et al., *Roma-Gerusalemme. Lungo le vie francigene del Sud*, Roma, 2008, p. 82-94.

Otranto, G., *Il Liber de apparitione, il santuario di San Michele sul Gargano e i Longobardi del Ducato di Benevento*, in Sordi, M. (a cura di), *Santuari e politica nel mondo antico*, Milano 1983, p. 210-245.

Otranto, G., *La montagna garganica e il culto micaelico: un modello esportato nell'Europa altomedievale*, in *Monteluco e i monti sacri*. Atti dell'incontro di studio (Spoleto, 30 settembre- 2 ottobre 1993), Spoleto, 1994, p. 85-124.

- Otranto, G., *Linee per la ricostruzione delle origini cristiane e della formazione delle diocesi nell'Italia Meridionale, in Sicilia e Italia suburbicaria tra IV e VI secolo*. Atti del Convegno di Studi, (Catania, 24-27 ottobre 1989), Catanzaro, 1991, p. 45-79.
- Otranto, G., *L'Italia Meridionale e Puglia paleocristiane. Saggi storici*, Bari, 1991.
- Otranto, G., *Note sulla tipologia degli insediamenti micaelici nell'Europa medievale*, in *Culto e Santuari*, Roma, 2007, p. 385-415.
- Otte, M., *Revision de la sequence du Paleolithique Superieur de Willendorf*, in *Bulletin de l'Istitut Royal des Sciences Naturelles de Belgique*, 60, 1990, p. 219-228.
- Overgaauw, E. A., *Les deux recensions de la lettre d'Usuard à Charles le Chauve et les trois recensions de son martyrologe*, in ALMA, *Bulletin du Cange*, XLVIII-XLIX, 1990, p. 85-101.
- Owen-Crocker, G. R. (edited by), *King Harold II and the Bayeux Tapestry*, Woodbridge 2005.
- Page, W., *Houses of Benedictine monks: The abbey of Glastonbury*, in *A History of the County of Somerset*, London, 1911, p. 82-99.
- Palmer, M., Palmer, N., *The Spiritual Traveler: England, Scotland, Wales: The Guide to Sacred Sites and Pilgrim routes in Britain*, London, 2000.
- Parry, G., *The Arch-Conjuror of England: John Dee and Magic at the Courts of Renaissance Europe*, New Haven, 2012.
- Partridge, C., *Foxholes Farm: A Multi-Period Gravel Site*, Hertford, 1989, p. 1-281.
- Patterson, R. B., *The Author of the Margam Annals: Early Thirteenth Century Margam Abbey's Complete Scribe*, in *Anglo-Norman studies*, 14, 1991, p. 197-210.
- Payne, A., *Glastonbury or the Early British Christians*, London, 1872.
- Peacock, D. P. S., *A Contribution to the Study of Glastonbury Ware from Chalk, near Gravesend, Kent*, in Dore, J., Greene, K. (edited by), *Roman Pottery Studies in Britain and Beyond*, in BAR, 30, 1977, p. 295-300.
- Peers, C., Radford, C. A., *The Saxon Monastery of Whitby*, in *Archaeologia*, 89, 1943, p. 27-88.
- Perez K., *The Myth of Morgan la Fey*, London, 2014.
- Péricard-Méa, D., *Compostela e il culto di san Giacomo nel Medioevo*, Bologna, 2004.
- Perring, D., *The Roman House in Britain*, London, 2002.
- Pesce, M., *Le due fasi della predicazione di Paolo. Dall'evangelizzazione alla fondazione delle comunità*, Bologna, 1994.
- Phipps, J. B., O'Kennon, R. J., Lance, R. W., *Hawthorns and Medlars*, Cambridge, 2003.
- Plomer, H. R., *Richard Pynson, Glover and Printer*, in *The Library*, 3, 1922, p. 49-51.
- Pohl, W. (a cura di), *Le scritture dei monasteri*, Roma, 2003.
- Polia, M., *Le rune e gli dei del Nord*, Rimini, 2005.
- Pope, J. M., *Monks and Nobles in the Anglo-Saxon Monastic Reform*, in Harper-Brill, C. (edited by), *Anglo-Norman Studies: Proceedings of the Battle Conference*, XVII, Woodbridge, 1994, p. 165-180.
- Porter, H. M., *The Celtic Church in Somerset*, Bath, 1971.
- Pounds, N. J., *The Medieval Castle in England and Wales: A Social and Political History*, Cambridge, 1994.
- Poyntz Wright, P., *The Parish Church Towers of Somerset, Their Construction, Craftsmanship and Chronology 1350-1550*, Avebury, 1981.
- Preston-Jones, A., *Decoding Cornish Churchyards*, in *Cornish Archaeology*, 33, 1994, p. 71- 95.
- Price, D., *The Missing Years of Jesus: The Extraordinary Evidence that Jesus Visited the British Isles*, London, 2010.
- Quéruel, D. (édité par), *Amour et chevalerie dans les romans de Chrétien de Troyes*. Actes du colloque de Troyes

- (Troyes, 27-29 Mars 1992), Paris, 1995.
- Rahtz, P. A., *Excavations at Glastonbury Tor, Somerset, 1964-66*, in *Archaeological Journal*, 127, 1971, p. 1-81.
- Rahtz, P., Burrow, I., *Irish Settlements in Somerset*, in *Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature*, 76, 1976, p. 223-230.
- Rahtz, P., *Excavations at Glastonbury Tor, Somerset 1964-6*, in *Archaeological Journal*, 127, 1970, p. 1-81.
- Rahtz, P., Watts L., *Glastonbury Myth and Archaeology*, Stroud, 2009.
- Rathz, P., Fowler, P. J., *Somerset AD 400-700*, in Fowler, P. J. (edited by), *Archaeology and the Landscape*, London, 1972, p. 187-221.
- Rathz, P., Hirst S. M., *Beckery Chapel, Glastonbury, 1967-8*, Glastonbury, 1974. Rattue, J., *The Living Stream: Holy Wells in Historical Context*, Woodbridge, 1995.
- Rees, F., *Early Christianity in South-West Britain: Wessex, Somerset, Devon, Cornwall and the Channel Islands*, Oxford, 2020.
- Rehberg, A., *Le inchieste dei re d'Aragona e di Castiglia sulla validità dell'elezione di Urbano VI nei primi anni del Grande Scisma – alcune piste di ricerca*, in Rigon, A., Veronese, F. (a cura di), *L'età dei processi. Inchieste e condanne tra politica e ideologia nel '300*. Atti del convegno di studio svoltosi in occasione della XIX edizione del Premio internazionale Ascoli Piceno (Ascoli Piceno, 30 novembre-1 dicembre 2007), Roma, 2009, p. 247-304.
- Reno, F. D., *The Historic King Arthur: Authenticating the Celtic Hero of Post-Roman Britain*, London, 1996.
- Richardson, M., *An Archaeological assessment of Ilchester*, in *English Heritage Extensive Urban Survey*, Taunton, 2002.
- Richardson, R.C., *The Changing Face of English Local History*, Aldershot, 2000.
- Rieckhoff, S., *Geschichte der Chronologie der Späten Eisenzeit in Mitteleuropa und das Paradigma der Kontinuität*, in *Leipziger online-Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie*, 30, 2008, p. 1-13.
- Riegl, A., *Late Roman Art Industry*, Roma, 1985.
- Rippon, S., *Coastal Trade in Roman Britain: The Investigation of Crandon Bridge, Somerset, a Romano-British Transshipment Port beside the Severn Estuary*, in *Britannia*, 39, 2008, p. 85-144.
- Rippon, S., *Glastonbury Abbey and the Exploitation of Wetland Resources in the Somerset Levels*, in *Medieval Archaeol.*, 48, 2004, p. 91-130.
- Rippon, S., *The Severn Estuary: Landscape Evolution and Wetland Reclamation*, Leicester, 1997.
- Rippon, S., *Water and Wetlands in Medieval Estate Management: Glastonbury Abbey, Meare and the Somerset Levels in South West England*, Exeter, 2008.
- Roberts, B. F., *Geoffrey of Monmouth, Historia Regum Britanniae and Brut y Brenhinedd. The Arthur of the Welsh: The Arthurian Legend in Medieval Welsh Literature*, Cardiff, 1991.
- Robertson, K., *Geoffrey of Monmouth and the Translation of Insular Historiography*, in *Arthuriana*, 8, 1998, p. 42-57.
- Robinson, J. A., *Two Glastonbury Legends*, Cambridge, 1926.
- Robinson, W. J., *West Country Churches*, Bristol 1915.
- Roffe, D., *Domesday; The Inquest and The Book*, Oxford, 2000.
- Rogers, G., *Poteries sigillées de la Gaule centrale. 1. Les motifs non figurés*, in *Gallia Supplément*, 28, 1975, p. 28-29.
- Rohl, D. J., *More than a Roman Monument: A Place-centred Approach to the Long-term History and Archaeology of the Antonine Wall*, Durham, 2014.
- Rollo-Koster, J., Izwickii, Th. M. (edited by.), *A Companion to the Great Western Schism (1378– 1417)*, Leiden-Boston, 2009.

- Ross, A., *Everyday Life of the Pagan Celts*, London-New York, 1970. Royer-Hemet, C., *Canterbury: A Medieval City*, Cambridge, 2010.
- Rozier, C. C. et al. (edited by), *Orderic Vitalis: Life, Works and Interpretations*, Woodbridge, 2016.
- Runciman, W. G., *Accelerating Social Mobility: The Case of Anglo-Saxon England*, in *Past and Present*, 104, 1984, p. 3-30.
- Rusconi, R., *L'attesa della fine: crisi della società, profezia ed Apocalisse in Italia al tempo del grande scisma d'Occidente (1378-1417)*, Roma 1979.
- Rushton, N., *Spatial Aspects of the Almonry Site and the Changing Priorities of Poor Relief at Westminster Abbey c. 1290-1540*, in *Architectural History*, 45, p. 66-91.
- Rushworth, A. (edited by), *Housesteads Roman Fort, the Grandest Station: Excavation and Survey at Housesteads, 1954-1995*, Swindon, 2009.
- Rynne, E., *Celtic Stone Idols in Ireland*, in Thomas C. (edited by), *The Iron Age in the Irish Sea Province*, London, 1972, p. 79-98.
- Salomies, O., *Die römischen Vornamen. Studien zur römischen Namengebung*, Helsinki, 1987.
- Salter, H. E., *Geoffrey of Monmouth and Oxford*, in *EHR*, 34, 1919, p. 382-385.
- Sassenberg, M., *The Jews of Cornwall Revisited*, in *European Judaism: A Journal for the New Europe*, 45/2, 2012, p. 139-146.
- Savage, A., *The Anglo-Saxon Chronicles*, London, 1995.
- Sayers, J., *A Once Proud Prelate: An Unidentified Episcopal Monument in Ely Cathedral*, in *Journal of the British Archaeological Association*, 162, 2009, p. 67-87.
- Scattergood, V. J., *Adam Davy's Dreams and Edward II*, in *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, CCVI, 1970, p. 253-260.
- Schofield, J., Carmen J., Belford P., *Archaeological Practice in Great Britain: A Heritage Handbook*, London, 2011.
- Scholz, B. W., *The Canonization of Edward the Confessor*, in *Speculum*, XXXVI, 1961, p. 78 e ss.
- Schuster, J. (ed.), *Prehistoric Activity and Roman Rural Settlement at Blacklands, Staverton: excavations in 2007*, in *Wiltshire Archaeological & Natural History Magazine*, 106, 2013, p. 16-51.
- Schwarz, K., *Die Geschichte eines keltischen Temenos im nördlichen Alpenvorland*, in Habelt, R., *Ausgrabungen in Deutschland*, Bonn, 1975, p. 324-358.
- Scott, J., *Jonathan, England's Troubles: Seventeenth-century English Political Instability in European Context*, Cambridge, 2000.
- Sedlmayer, H., *Le fibule del tipo Aucissa. Componente tipica dell'abbigliamento femminile in un ambito di scarsa romanizzazione*, in *Quaderni friulani di archeologia*, 24, 2014, p. 19-32.
- Segalla, G., *Panorama storico del Nuovo Testamento*, Brescia, 1989.
- Shand, P., et al., *The Bridport Sands of Dorset and Somerset*, in *British Geological Survey, Baseline Report Series*, 11, 2004, p. 1-61.
- Sharpe, R., *Churches and Communities in Early Medieval Ireland: Towards a Pastoral model*, Dublin, 1997.
- Sharples, N., *Late Iron Age Society and Continental Trade in Dorset*, in Duval, A., Le Bihan, J. P., Menez, Y., *Les Gaulois d'Armorique: La fin de l'Age du Fer en Europe Temperée*, Quimper, 1990, p. 265-274.
- Shenton, C., *Royal Interest in Glastonbury and Cadbury: Two Arthurian Itineraries, 1278 and 1331*, in *The English Historical Review*, 114/459, 1999, p. 1249-1255.
- Shepherd, S. H. A. (edited by), *Le Morte Darthur, by Sir Thomas Malory*, New York, 2004.
- Sherwood, J., Pevsner, N., *The Buildings of England*, Harmondsworth, 1974.

- Shichtman, M. B., Finke, L. A., *Profiting from the Past: History as Symbolic Capital in the Historia Regum Britanniae*, in *Arthurian Literature*, 12, 1993, p. 1-35.
- Short, I., *Gaimar's Epilogue and Geoffrey of Monmouth's Liber Vetustissimus*, in *Speculum*, 69, 1994, p. 323-343.
- Simonetti, M., Vian, G. M., *Uno sguardo su centotrent'anni di studi patristici*, in *La tradizione patristica. Alle fonti della cultura europea*, Fiesole, 1995, p. 241-268.
- Sims-Williams, P., *The Early Welsh Arthurian Poems*, in Bromwich, R., Jarmen, A. O. H., Roberts, F. B. (edited by), *The Arthur of the Welsh: The Arthurian Legend in Medieval Welsh Literature*, Cardiff, 1991.
- Siniscalco, P., *Patristica, patrologia e letteratura cristiana antica ieri e oggi*, in *Augustinianum*, 20, 1980, p. 383 ss.
- Siraut, M. C., Thacker, A. T., Williamson, E., *Glastonbury Abbey*, in Dunning, R. W., *A History of the County of Somerset: Volume 9, Glastonbury and Street*, London, 2006, p. 11-16.
- Siraut, M. C., Thacker, A. T., Williamson, E., *Glastonbury Twelve Hides Hundred: Introduction*, in Dunning, R. W. (edited by), *A History of the County of Somerset, 9, Glastonbury and Street*, London, 2006, p. 2-5.
- Siraut, M. C., Thacker, A. T., Williamson, E., *Parish: Meare*, in Dunning, R. W. (edited by), *A History of the County of Somerset, 9*, London, 2006, p. 120-142.
- Skeat, W. W. (edited by), *Joseph of Arimatheie Otherwise Called the Romance of the Seint Graal or Holy Grail*, London, 1871.
- Slocum, K. B., *The Cult of Thomas Becket. History and Historiography through Eight Centuries*, New York, 2018.
- Smith, A. W., Blake, W., *And Did Those Feet...?': The 'Legend' of Christ's Visit to Britain*, in *Folklore*, 1001, 1989, p. 63-83.
- Smith, M. D., *The Heads of Religious Houses: England and Wales, II. 1216-1377*, Cambridge, 2006.
- Smith, M., Brickley, M., *People of the Long Barrows: Life, Death and Burial in the Early Neolithic*, Stroud, 2009.
- Snape, M. G., *Documentary Evidence for the Building of Durham Cathedral and its Monastic Buildings*, in *Medieval Art and Architecture at Durham Cathedral. British Archaeological Association Conference Transactions for the year 1977*, Leeds, 1980, p. 20-36.
- Snyder, C. A., *An Age of Tyrants: Britain and the Britons A.D. 400-600*, Pennsylvania, 2003.
- Southern, P., *The Story of Roman Bath*, Stroud, 2013.
- Spear, D. S., *The Norman Empire and the Secular Clergy, 1066-1204*, in *Journal of British Studies*, 21/2, 1982, p. 1-10.
- Spretnak, C., *Missing Mary: The Queen of Heaven and Her Re-Emergence in the Modern Church*, Houndsills, 2004.
- Stahuljak, Z. et al., *Thinking Through Chrétien de Troyes*, Cambridge, 2011.
- Stancliffe, C., *Bede, Wilfrid, and the Irish*, Jarrow, 2003.
- Stansfield, R. E., *The Duchy of Cornwall and the Wars of the Roses: Patronage, Politics, and Power, 1453-1502*, in Payton, P. (edited by), *Cornish Studies*, 21, 2013, p. 104-150.
- Stephens, M. (edited by), *The Oxford Companion to the Literature of Wales*, Oxford, 1986.
- Stout, A., *The Thorn and the Waters, Miraculous Glastonbury in the Eighteenth Century*, Glastonbury, 2007.
- Stout, M., *Early Christian Ireland: Settlement and Environment*, in Barry, T. B. (edited by), *A History of Settlement in Ireland*, London, 2000, p. 81-109.
- Straffon, C., *The Earth Caddess: Celtic and Pagan Legacy of the Landscape*, London, 1997.

- Straniero, G., *Le nuove teologie: l'identità cristiana tra secolarizzazione e pluralismo religioso*, Milano, 2002.
- Strout, A., *The Thorn and the Waters: Miraculous Glastonbury in the Eighteenth century*, Glastonbury, 2007.
- Stubbs, W. (edited by), *The Chronicle of the Reigns of Henry II and Richard I*, London, 1965.
- Stucchi, M. et al., *The SHARE European Earthquake Catalogue (SHEEC) 1000-1899*, in *Journal of Seismology*, 17/2, 2013, p. 523-544.
- Swan, V. G., *Oare Reconsidered and the Origins of Savernake Ware in Wiltshire*, in *Britannia*, 6, 1975, p. 36-61.
- Swanson, R. N., *Religion and Devotion in Europe, c. 1215 - c. 1515*, Cambridge, 1995.
- Symonds, M. F. A., Mason, D. A. (edited by), *Frontiers of Knowledge: A Research Framework for Hadrian's Wall*, Durham, 2009.
- Tatlock, J. S. P., *Caradoc of Llancarfan*, in *Speculum*, 13/2, 1938, p. 139-152.
- Tatlock, J. S. P., *Geoffrey of Monmouth's*, Vita Merlini, in *Speculum*, 18/3, 1943, p. 265-287.
- Tatlock, J. S. P., *The Dates of the Arthurian Saints' Legends*, in *Speculum* 14/3, 1939, p. 345-365.
- Taylor, H. M., Taylor, J., *Anglo-Saxon Architecture*, Oxford, 1980.
- Taylor, H. M., *The Anglo-Saxon Cathedral Church at Canterbury*, in *Archaeological Journal*, CXXVI, 1969, p. 101-130.
- Taylor, T., *Il calderone di Gundestrup*, in *Le Scienze (Scientific American)*, 290, 1992, p. 64-70.
- Thomas, C., *The Early Christian Archaeology of North Britain, 1971: The Hunter Marshall Lectures Delivered at the University of Glasgow in January and February 1968*, London- Glasgow-New York, 1971.
- Thurlan, M., *Mary, Mother of All Christians*, New York, 1964.
- Thurlby, M., *The Lady Chapel of Glastonbury Abbey*, in *The Antiquaries Journal*, 75, 1995, p. 107-170.
- Timby, J. R., *Severn Valley Wares. A Reassessment*, in *Britannia*, 21, 1990, p. 243-251.
- Timby, J. R., *The Romano-British and Late Saxon Pottery from Excavations at Silbury Hill (1969) and the Romano-British Roadside Settlement, (2010). Archaeological Report*, Ports-mouth, 2013.
- Timby, J., *Mythe to Mitcheldean, Gloucestershire: The Pottery*, Salisbury, 2013.
- Tolhurst, F., *Geoffrey of Monmouth and the Translation of Female Kingship*, New York, 2013.
- Tolkien, C. (a cura di), *J. R. R. Tolkien, La caduta di Artù*, Milano, 2013.
- Tomber, R., Dore, J., *A National Roman Fabric Reference Collection: A Handbook*, London, 1998.
- Toulmin Smith, L. (a cura di), *L'itinerario di John Leland o circa gli anni 1535-1543*, 1-9, Londra, 1907-1910.
- Toynbee, J., *Christianity in Roman Britain*, in *Journal of Archaeological Association*, 16, 1953, p. 1-24.
- Tratman, E. K., *The Glastonbury Lake Villages: A Reconsideration*, in *Proceeding of University of Bristol Speleological Society*, 190/12, 1970, p. 143-167.
- Turner, R., *Eleanor of Aquitaine*, New Haven, 2011.
- Tyler, D., *Reluctant Kings and Christian Conversion in Seventh-Century England*, in *History*, 92, 2007, p. 144-161.
- Ullmann, W., *Origins of the Great Schism: A Study in Fourteenth-century Ecclesiastical History*, Cambridge, 1967.
- Van Arsdell, R. D., *Celtic coinage of Britain*, Sprink, 1989.
- Varner, G. R., *Sacred Wells: A Study in the History, Meaning, and Mythology of Holy Wells and Waters*, New York, 2009.
- Volpe, G., Favia, P., Giuliani, R., *Edifici di culto dell'Apulia fra tardoantico e altomedioevo: recenti acquisizioni*, in *Hortus artium medievalium*, 9, 2003, p. 55-94.
- Walker, I., *Harold: The Last Anglo-Saxon King*, Stroud, 1997.

- Wall, V. A., *Culture and Patronage in Twelfth-Century Hampshire and Lincolnshire*, in *Anglo-Norman Anonymous*, 16, 1998, p. 8-10.
- Walsh, M., Cróinín, D. Ó (edited by), *Cummain's Letter De controversia paschali and the De ratione computandi*, Toronto, 1988.
- Walter, P., *Artù. L'orso e il re*, Roma, 2005.
- Walter, P., *Chrétien de Troyes*, Paris, 1997.
- Walters, C., *Bygone Somerset*, London, 1897.
- Ward, J. S. M., *The Cross and the Vesica Piscis*, Whitefish, 2010.
- Warner, R., *An History of the Abbey of Glaston: And of the Town of Glastonbury*, Bath, 1826.
- Warren, W. L., *The Governance of Norman and Angevin England 1086–1272. The Governance of England*, London, 1987.
- Waterman, D. M., *Excavations at Navan Fort 1961-1971*, London, 1997.
- Waterman, D. M., *Somersetshire and other Foreign Building Stones in Medieval Ireland c. 1175-1400*, in *Ulster Journal of Archaeology*, 33, 1970, p. 63-75.
- Watkin, A., *The Great Chartulary of Glastonbury*, in *SRS*, 59, 1947-1956.
- Webb, A., *Glastonbury Ynysvotrynn (Isle of Avalon)*, Glastonbury, 1929.
- Webster, P., Gelin, M.-P. (edited by), *The Cult of St Thomas Becket in the Plantagenet World, c.1170-c.1220*, London, 2016.
- Weiss R., *Humanism in England during the Fifteen century*, Oxford, 1967.
- Whetter, K. S., *The Manuscript and Meaning of Malory's Morte Darthur*, Brewer, 2017.
- Whimster. R., *Harlyn Bay Reconsidered: The Excavations of 1900-1905 in the Light of Recent Discoveries*, in *Cornish Archaeology* 16, 1977, p. 61-88.
- White, R., *Wroxeter and the Transformation of Late-Roman Urbanism*, in Slater, T., *Towns in Decline, AD100–1600*, Norwich, 2000, p. 96-119.
- Whitehead, A., *An English Shade of Animism: Contemporary Statue Devotion and the Glastonbury Goddess Temple*, in Jones, T.W., Matthews-Jones, L. (edited by), *Material Religion in Modern Britain*, New York, 2015, p. 209-224.
- Whitman, J., *National Icon: The Winchester Round Table and the Revelation of Authority*, in *Arthuriana*, 18, 4, 2008, p. 33-65.
- Whittemore, P., *Sir William Weston, Last Prior of the Order of St John of Jerusalem, d.1540 and his monument*, in *Archaeological Society Transactions*, LXV, 2015, p. 271-282.
- Wickham, C., *Studi sulla società degli Appennini nell'alto Medioevo. Contadini, signori e insediamento nel territorio di Valva (Sulmona)*, Bologna, 1982.
- Williams, B., *Life in a Roman villa*, Stroud, 2011.
- Williams, D. F., *The Romano-British Black-Burnished Industry: An Essay on Characterization by Heavy-Mineral Analysis*, in Peacock, D. P. S. (edited by), *Pottery and Early Commerce. Characterization and Trade in Roman and Later Ceramics*, London, 1977, p. 163-220.
- Williams, D., *Appendix: Petrological Examination of the Bronze Age and Iron Age Pottery*, in Ellis, P. (ed.), *Norton Fitzwarren Hillfort: A Report on the Excavations by Nancy and Phillip Landigmaid 1968-1971*, 52-3, in *Proc. of Somerset Archaeol. Nat. Hist. Society*, 133, 1989, p. 1-71.
- Williams, J. H., *Roman Building Materials*, in *Trans Bristol Gloucestershire Archaeol. Soc.*, 90, 1971, p. 95-119.
- Williams, M., de Rothschild, J. A. (edited by), *A Miscellany of Studies in A Miscellany Of Studies in Romance Languages & Literatures Presented To Leon E. Kastner. A Variant Version of Geoffrey of Monmouth's Historia*, New

York, 1971.

Williamson, T., Bellamy, L., *Ley Lines in Question*, Tadworth, 1983.

Williman, D., *Schism within the Curia: The Twin Papal Elections of 1378*, in *Journal of Ecclesiastical History*, 59, 2008, p. 29-47.

Wohlmuth, J., *I Concili di Costanza (1414-1418) e Basilea (1431-1449)*, in Alberigo, G. (a cura di), *Storia dei concili ecumenici*, Brescia, 1990, p. 219-239.

Wood, J., *Eternal Chalice: The Enduring Legend of the Holy Grail*, London, 2008.

Woodruff, D., *The Life and Times of Alfred the Great*, London, 1993.

Woodward, A., Blinkhorn, P., *Size is Important: Iron Age Vessel Capacities in Central and Southern England*, in Cumperpatch, C. G., Blinkhorn, P. W. (edited by), *Not so Much a Pot, More a Way of Life*, Oxford, 1997, p. 153-162.

Woodward, A., *The Bronze Age Pottery*, in *English Heritage Archaeological Report*, 15, 1990, p. 121-145.

Wright, N., *Did Gildas read Orosius?*, in *Cambridge Medieval Celtic Studies*, 9, 1985, p. 31- 42.

Wright, N., *The Historia Regum Britannie of Geoffrey of Monmouth I: Bern Burgerbibliothek, Ms. 568*, Cambridge, 1985.

York, B., *Byrhtferth of Ramsey: The Lives of St Oswald and St Ecgwine (review)*, in *JEGP*, 110/2, 2011, p. 241-242.

Yorke, B., *Alfred, king of Wessex (871-899)*, in Lapidge, M. et al. (edited by), *The Blackwell Encyclopaedia of Anglo-Saxon England*, Malen, 2001, p. 27-28.

Yorke, B., *The Adaptation of the Anglo-Saxon Royal Courts to Christianity*, in Carver M., (edited by), *The Cross Goes North: Processes of Conversion in Northern Europe AD 300-1300*, Woodbridge, 2003, p. 244-257.

Yoshitake, K., *The Arrest of the Bishops in 1139 and its Consequences*, in *Journal of Medieval History*, 14, 2, 1988, p. 97-114.

Zambon, F., *La metamorfosi del Graal*, Roma, 2019.

Zambon, F., *Metamorfosi del Graal*, Roma, 2012.

Site-ul web

A. J. Davies (1877-1953), <http://stainedglass.llgc.org.uk/person/53>

Abbot's Kitchen at Glastonbury Abbey, Glastonbury, Somerset, in *Historic England*,
<https://historicengland.org.uk/services-skills/education/educational-images/abbots-kitchen-at-glastonbury-abby-glastonbury-7908>

About St Michaels Church, <http://www.creechstmichael.net/about/st-michaels-church>

Andrews, P., *Metal slag*, in *Rediscovering Glastonbury Abbey Excavations*,
<http://www.glastonburyabbeysymposium.com/summary.php?id=1001&rpn=summaries> Bodl. 343,
https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_1380

Archaeology at Glastonbury Abbey on-line, in *Trustees of Glastonbury Abbey*, 2010,
https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/glastonbury_abby_2007/st_patricks_chapel/index.cfm

Archaeology dig at Britain's oldest monastery at Beckery, near Glastonbury,
<https://www.somersetcountygazette.co.uk/news/14946279.archaeology-dig-at-britains-oldest-monastery-at-beckery-near-glastonbury/>

Arthur's Tomb. John Leland's description, in *Glastonbury Abbey Archaeology*,
<https://research.reading.ac.uk/glastonburyabbeyarchaeology/digital/arthurstomb-c-1331/arthurstomb/>

Arthurian Myth: How Glastonbury Became Associated with Arthur, in *Glastonbury Abbey Archaeology*,
<https://research.reading.ac.uk/glastonburyabbeyarchaeology/digital/arthurstomb-c-1331/arthurianmyth/>

Asser, in *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Asser> Baltonsboroug, in *Open Domesday*, <https://opendomesday.org/place/ST5434/baltonsborough/> Banwell, in *Open Domesday*, <https://opendomesday.org/place/ST3959/banwell/>

Battle of Edington, English history, in *Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/Battle-of-Edington>

Beckery Chapel and Cemetery (site of), in *Historic England*,
<https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1006147>

Blackford, in *Open Domesday*, <https://opendomesday.org/place/ST6526/blackford/>

Blessed Richard Bere, *The Glastonbury Shrine*, <http://www.glastonburyshrine.co.uk/Shrine/BlessedRichardBere.php>

Brading Roman Villa, *Oglander Roman Trust Society web site*:

<https://web.archive.org/web/20090429035709/http://www.bradingromanvilla.org.uk/history.php>

Brenton Church, <https://www.visitdartmoor.co.uk/attraction/brentor-church>

Bristol and Gloucestershire Archaeological Report, n. 2, http://cotswoldarchaeology.co.uk/wp-content/uploads/2011/07/Pages-from-Bristol-Gloucestershire-Archaeological-Report-No.-2r_part2.pdf

Brown, A. L., Summerson H., *Henry IV [known as Henry Bolingbroke]*(1367–1413), in
ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/12951>

Burrowbridge Mump, *Map of the Ancient Landscape around Glastonbury*,
<http://www.palden.co.uk/leymap/burrowbridge-mump.html>

Camelot Parishes, <http://camelotparishes.co.uk/#churches>

Carn Brea, <https://www.cornwall.gov.uk/environment-and-planning/strategic-historic-environment-service/cornwall-and-scilly-historic-environment-record/access-to-monuments/find-by-name/find-monuments-by-name/a-e/carn-brea/>

Chaingate Court, Glastonbury, <https://www.streetcheck.co.uk/postcode/ba69et>

Chalice Well Trust, <https://chalicewell.org.uk/>

Church of St. Andrew, in *Historic England*, <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1295876>

Church of St. Mary and St. John, in *Historic England*,
<https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1344874>

Church of St. Michael, in *Historic England*, <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1056557>

Church of St. Michael and All the Angels, in *Historic England*,
<https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1296062>

Cowdrey, H. E. J., *Sacerdotium and Regnum*, in *Oxford Dictionary Online*,
<https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780198206460.001.0001/acprof-9780198206460-chapter-10>

Creech [St Michael], <https://opendomesday.org/place/ST2725/creech-st-michael/>

Crick, J. C., *Monmouth, Geoffrey of [Galfridus Arturus]* (d. 1154/5), in ODNB,
<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/10530>

Danegeld, *Anglo-Saxon Tax*, in *Encyclopaedia Britannica*,
<https://www.britannica.com/topic/Danegeld>

Edward I, in *Glastonbury Abbey Archaeology*,
<https://research.reading.ac.uk/glastonburyabbeyarchaeology/digital/arthurstomb-c-1331/royal-connections/>

Edward II, king of England, in *Encyclopaedia Britannica*,
<https://www.britannica.com/biography/Edward-II-king-of-England>

Erec et Enide, work by Chrétien de Troyes, in *Encyclopaedia Britannica*,
<https://www.britannica.com/topic/Erec-et-Enide>

Ethelred the Unready, King of England, in *Encyclopaedia Britannica*,
<https://www.britannica.com/biography/Ethelred-the-Unready>

George Hotel Pilgrims Inn, in *Historic England*, <https://www.historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1345455>

Gerald of Wales, *The Itinerary of Archbishop Baldwin through Wales*, in *A vision of Britain through time*,
https://www.visionofbritain.org.uk/travellers/Cambrensis_Tour

Giraldus Cambrensis Welsh Clergyman, in *Britannica*,
<https://www.britannica.com/biography/Giraldus-Cambrensis>

Glastonbury – Our Lady St Mary of Glastonbury, <https://taking-stock.org.uk/building/glastonbury-our-lady-st-mary-of-glastonbury/>

Glastonbury Abbey, <https://www.glastonburyabbey.com/>

Glastonbury Abbey: Services & Pilgrimage, <https://www.glastonburyabbey.com/services-pilgrimage.php>

Glastonbury Tor, <http://www.glastonburytor.org.uk/>

Goddess Temple Teaching with Glastonbury Goddess Temple,
<https://goddesstempleteachings.co.uk/priestessofavalon/>

Greenway, D. E. (ed.), *Fasti Ecclesiae Anglicanae 1066-1300: Volume 7, Bath and Wells*, London, 2001, British History Online <http://www.british-history.ac.uk/fasti-ecclesiae/1066-1300/vol7>

Halstead, J., *The Secret History of the Triple Goddess, Part 1: Triads, Triplicities, and Trinities. The Aleric Pagan*, 13/11/2014, patheos.com/blogs/allergicpagan/2014/11/13/the-secret-history-of-the-triple-goddess-part-1-triads-triplicities-and-trinities/

Hardcastle, F., *From ‘A Short History’ of The Chalice Well*, <https://chalicewell.org.uk/from-a-short-history-of-the-chalice-well-by-felicity-hardcastle-first-published-in-1963/>

Henry Of Blois, British Bishop, in *Encyclopaedia Britannica*,
<https://www.britannica.com/biography/Henry-of-Blois>

Henry of Blois. Who was Henry of Blois?,
<https://research.reading.ac.uk/glastonburyabbeyarchaeology/digital/the-cloister-c-1150s/henry-of-blois/>

Hollinrake, C., Hollinrake, N., *Walpole Landfill site, Pawlett, Somerset. The archaeology. Evolution of the landscape on the shores of the Bristol Channel*, 4th November 2014
(http://new.archaeologyuk.org/Content/downloads/3661_Walpole%20project%20update.pdf)

Houses of Benedictine monks: The abbey of Glastonbury, in *BHO*, <https://www.british-history.ac.uk/vch/som/vol2/pp82-99>

Jones, K., *The Goddess in Glastonbury*, <https://kathyjones.co.uk/the-goddess-in-glastonbury-2/>

John Leland: English Antiquarian, in *Encyclopaedia Britannica*,
<https://www.britannica.com/biography/John-Leland>

Johnson, B., *Michaelmas*, in *Historic UK*, <https://www.historic-uk.com/CultureUK/Michaelmas/>

King Arthur at Glastonbury, <https://research.reading.ac.uk/glastonburyabbeyarchaeology/digital/arthur-s-tomb-c-1331/king-arthur-at-glastonbury/>

Lapidge, M., *Rhigyfarch ap Sulien (1056/7–1099)*, in *ODNB*,
<https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-23461;jsessionid=EF607151268AE2B43AC079B4CFAD5628>

Lewis, P., *Breteuil, Roger de, earl of Hereford (fl. 1071–1087)*, in *ODNB*,

https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb_9780198614128-e-9661

London Roman Pottery Codes,

<https://www.mola.org.uk/sites/default/.../London%20Roman%20pottery%20codes.doc>

Lower Wye Valley, Historical Processes, Themes and Background Picturesque Landscapes,

http://www.ggat.org.uk/cadw/historic_landscape/wye_valley/english/wyevally_features.htm

Lupack, A., *Arthurian References in the Annales Cambriae (Annals of Wales)*, The Camelot Project 2002,

<https://d.lib.rochester.edu/camelot/text/arthurian-references-in-annales-cambriae>

MacKillop, J., *A Dictionary of Celtic Mythology*, Oxford, 2004,

<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198609674.001.0001/acref-9780198609674-e-3783>

Malloy, T., *Glastonbury's famous Holy Thorn was 'removed by landowner', says town council. It was*

originally thought to have been vandalised, 28 May 2019, <https://www.somersetlive.co.uk/news/somerset-news/glastonburys-famous-holy-thorn- removed-2917463>

Mason, E., *Wulfstan [St Wulfstan] (c. 1008–1095)*, in ODNB,

https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb_9780198614128-e-30099?docPos=4

Medieval Llangollen (400 – 1500AD), <https://www.llangollen.org.uk/index.php/things-to- do/history/medieval-llangollen/item/27-medieval-llangollen-400-1500ad>

Mendip Landscape Character Assessment: Introduction and Previous Studies,

<https://www.mendip.gov.uk/evidencebaselandscape>

Mendip Landscape Character Assessment: Lias Lowlands and Ridges,

<https://www.mendip.gov.uk/evidencebaselandscape>

Mendip Landscape Character Assessment: Mendip in Context,

<https://www.mendip.gov.uk/evidencebaselandscape>

Mendyk, S., *Carew Richard*, in ODNB, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/4635>

Mary Michael Pilgrims Way, <https://marymichaelpilgrimsway.org/>

Michaelmas, Christian Festival, in Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Candlemas>

OCRE, Online Coins of the Roman Empire, <http://numismatics.org/ocre/>

Orchards at the Tor, <https://www.nationaltrust.org.uk/features/enjoy-a-sip-of-glastonbury-tors-apple-juice-or-cider>

Oxfordshire Red/Brown-Slipped Wares, <http://potsherd.net/atlas/Ware/OXRS>

Padstow, in *Open Domesday*, <https://opendomesday.org/place/SW9175/padstow/>

Palace awaits Holy Thorn, in *Western Daily Press*, 20 December 2019, <https://www.pressreader.com/uk/western-daily-press/20191220/282595969811825/textview>

Pilgrimage, <http://www.glastonburyshrine.co.uk/Shrine/Pilgrimage.php>

Pomparles Bridge, Northover, Glastonbury, Somerset Historic Environment Record,

<https://www.somersetheritage.org.uk/record/23577>

Powell-Smith, A., *Open Domesday*, <https://opendomesday.org/name/glastonbury-st-mary-abbey-of/>

Preiddeu Annwn: The Spoils of Annwn, in *The Camelot Project*. Translation edited by S. Higley 2007, <https://d.lib.rochester.edu/camelot/text/preiddeu-annwn>

Objects Used in the Manufacture or Working of Textiles,

<http://intarch.ac.uk/journal/issue40/1/3-7-10.html#awls>

Ranulf Higden, British Historian, in Encyclopaedia Britannica,
<https://www.britannica.com/biography/Ranulf-Higden>

Roche Rock, https://www.cornwall.gov.uk/environment-and-planning/strategic-historic-environment-service/cornwall-and-scilly-historic-environment-record/access-to-monuments/find-by-name/find-monuments-by-name/r-z/roche-rock/

Royal Connections. 1278: Edward I, in Glastonbury Abbey Archaeology,
<https://research.reading.ac.uk/glastonburyabbeyarchaeology/digital/arthurs-tomb-c-1331/royal-connections/>

Royal Connections, 1331: Edward III, in Glastonbury Abbey Archaeology,
<https://research.reading.ac.uk/glastonburyabbeyarchaeology/digital/arthurs-tomb-c-1331/royal-connections/>

Ruini, C., *Il suo era un coraggio cristiano, il coraggio dei martiri,*
<http://chiesa.espresso.repubblica.it/articolo/45681.html>

Ruiséal, T., *The History of Windmill Hill*, <https://www.duchas.ie/en/cbes/4498682/4385597>

Salkeld, L., *Were anti-Christians behind Pilgrimage Site Attack? 2,000-year-old Holy Thorn Tree of Glastonbury is cut down*, 9 December 2010, <https://www.dailymail.co.uk/news/article-1337159/Glastonburys-2000-year-old-Holy-Thorn-Tree-hacked-vandals.html>

Seasonal Ceremonies, <https://goddesstemple.co.uk/ceremonial-practice/>

Somerset House, Including Gatepiers and Wall along Street, in Historic England,
<https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1172863>

St. John's Church, Glastonbury, <http://www.stjohns-glastonbury.uk/index.php>

St. John's Church, Glastonbury, Heritage – Buildings, <http://www.stjohns-glastonbury.uk/buildings.php>

St. Andrew, Wells, <https://opendomesday.org/place/ST3959/banwell/>

Shapwick, in *Open Domesday*, <https://opendomesday.org/place/ST4138/shapwick/>

St. Bridget's, <https://berrowandbrean.co.uk/st-bridgets/>

St. Christopher's Church, Lympsham, <https://www.theparishofthreesaints.org.uk/the-parish/our-churches/st-christophers-church-lympsham.php>

St. Margaret's, Hopton-on-Sea, <https://www.achurchnearyou.com/church/10183/>

St. Mary's Church, East Brent, <https://www.theparishofthreesaints.org.uk/the-parish/our-churches/our-churches.php>

St. Michael & All Angels, <https://www.achurchnearyou.com/church/10980/>

St. Michael the Archangel, <https://www.achurchnearyou.com/church/10920/>

St. Michael's Church, Brent Knoll, <https://www.theparishofthreesaints.org.uk/the-parish/our-churches/st-michaels-church-brent-knoll.php>

St. Michael's Mount, <https://www.stmichaelsmount.co.uk/it>

St. Patrick's Chapel, in *Historic England*, <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1057903>

Stacy, N. E., *John of Taunton (d. 1291)*, in *ODNB*,
<https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-105473>

The Abbey of Glastonbury, in *British History Online*, <http://www.british-history.ac.uk/vch/som/vol2/pp82-99>

The Celtic Way, <https://britishpilgrimage.org/portfolio/the-celtic-way/>

The Cult of the Virgin Mary in the Middle Ages, in *Heilbrunn Timeline of Art History*, New York, 2000,
http://www.metmuseum.org/toah/hd/virg/hd_virg.htm

The Holy Blood of Hailes, in *English Heritage*, <https://www.english-heritage.org.uk/visit/places/hailes-abbey/history-and-stories/the-holy-blood-of-hailes/>

The exhumation of Arthur, in *Glastonbury Abbey Archaeology*,
<https://research.reading.ac.uk/glastonburyabbeyarchaeology/digital/arthurstombc1331/the-exhumation-of-arthur/>

The Glastonbury Shrine, <http://www.glastonburyshrine.co.uk/Shrine/TheStatueofOurLadyofGlastonbury.php>

The Glastonbury Tercentennial Labyrinth,
<https://www.unitythroughdiversity.org/tercentennial-labyrinth.html>

The Goddess Temple, Our story, <https://goddesstemple.co.uk/our-story/>

The Goddess movement: Goddess spirituality in Glastonbury, in *BBC* online, 25/10/ 2004,
<https://www.bbc.co.uk/religion/religions/paganism/subdivisions/goddess.shtml>

The life of Gildas, *Celtic Literature Collective*, <http://www.maryjones.us/ctexts/gildas06.html>

The Samaritans Way, <https://www.unitythroughdiversity.org/pilgrimage-routes-to-glastonbury.html#>

The Sermon of the Wolf to the English, <https://thewildpeak.wordpress.com/2014/02/17/the-sermon-of-the-wolf-to-the-english/>

The Statue of Our Lady of Glastonbury, in *The Glastonbury shrine*,
<http://www.glastonburyshrine.co.uk/Shrine/TheStatueofOurLadyofGlastonbury.php>

The White Spring, Well House Lane, Glastonbury, <https://www.whitespring.org.uk/>

Thiolier, C., *Langtoft, Peter (d. in or after 1305)*, in *ODNB*,
<https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-16037>

Toilet, surgical or pharmaceutical instruments, <http://intarch.ac.uk/journal/issue40/1/3-7-10.html#awls>,
consultato il 05/03/2019

Walking in the Avalon Marshes, <http://avalonmarshes.org/explore/things-to-do/walking/>

Whitwell, in *OpenDomesday*, <https://opendomesday.org/place/TG1022/whitwell/>

Willa, in *Bosworth Toller's Anglo-Saxon Dictionary online*, <https://bosworthtoller.com/35770>

Wormald, P., *Alfred (848/9–899)*, in *ODNB*, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/183>